

2980-2806

Dorlion Journal

Academic Social Studies / Akademik Sosyal Araştırmalar
Vol./Cilt: 3 / Issue/Sayı: 2, December/Aralık 2025, pp./ss. 154-181.

İshâk b. Hasan et-Tokâdî'nin Nazmu'l-Leâlî İsimli Eserindeki Bazı İtikâdi Konuların Kelâm ve İslâm Mezhepleri Tarihi Açısından Analizi

An Analysis of Some Theological Topics in Nazmu'l-Leâlî, a Work by İshâk ibn Hasan al-Tokâdî in Terms of the Kalâm and History of Islamic Sects

Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Arrival Date
18.09.2025

Kabul Tarihi / Accepted Date
07.12.2025

Son Revizyon Tarihi / Last Revision Date
21.12.2025

Yayın Tarihi / Publication Date
31.12.2025

Rukiye KALE KAYA

Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi Lisansüstü Eğitim
Enstitüsü, Tokat, TÜRKİYE.

Dr. Öğretim Üyesi Şaban BANAZ

Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi, İslami İlimler
Fakültesi, Tokat, TÜRKİYE.

SCREENED BY

iThenticate®
Professional Plagiarism Prevention

Öz

İshâk b. Hasan et-Tokâdî (ö. 1100/1688-89) XVII. yüzyıl Osmanlı döneminde yaşamış, devrin ilmî ve dinî çevrelerinde önemli bir konuma sahip olmuş Tokatlı bir âlimdir. Müellifin Nazmu'l-leâlî isimli eseri, akâid meselelerini ele alması bakımından Kelâm ilmine; farklı mezheplerin görüşlerine yer vermesi yönüyle de İslâm Mezhepleri Tarihi ilmine katkı sunan dikkate değer bir kaynaktır. Eserde İmâm Mâtürîdî'ye (ö. 333/944) özel bir atıfta bulunulması ve müellifin onu övgüyle zikretmesi, risâlenin Mâtürîdî kelâmı açısından ayrıca önem arz ettiğini göstermektedir. Bu bağlamda eserin incelenmesi, Osmanlı dönemindeki akâid tartışmalarının mahiyetini anlamak açısından kritik bir değer taşımaktadır. Bu çalışmada, literatür taraması ve doküman analizi yöntemi kullanılarak Nazmu'l-leâlî'deki akâid konuları incelenmiş, müellifin Kelâm ve İslâm Mezhepleri Tarihi alanındaki yeri belirlenmeye çalışılmıştır. Araştırmamızın sonucunda Tokâdî'nin söz konusu eserinin Mâtürîdî düşüncesi ve Ebû Hanîfe'nin (ö. 150/767) fikirlerini güçlü bir biçimde savunduğu; buna karşılık diğer mezheplere yönelik yoğun ve sert eleştiriler içerdiği tespit edilmiştir. Tokâdî, eserinde Mâtürîdî düşüncesi hakikatin temsilcisi olarak öne çıkarmış, kendince eksik bulduğu ve hatalı olarak nitelediği diğer mezheplerin birtakım görüşlerini ise eleştirmiştir. Bu yaklaşımı, onun mezhebî aidiyetini güçlü bir şekilde ortaya koymakta ve kurtuluşa erecek olan fırkanın (fırka-i nâciye) kendi mezhebi olduğu düşüncesini yansıtmaktadır. Müellifin kullandığı sert eleştirel üslup ve taraflı yaklaşım, günümüz İslâm Mezhepleri Tarihi metodolojisi açısından değerlendirildiğinde objektiflikten uzak görünmektedir. Bununla birlikte eser, erken dönem Mezhepler Tarihi literatüründe sıkça görülen savunmacı ve polemikçi yaklaşımın XVII. yüzyıl Osmanlı döneminde de sürdürüldüğünü göstermesi bakımından dikkate değerdir. Dolayısıyla Nazmu'l-leâlî, Mâtürîdî kelâmı ve Hanefî geleneğinin Osmanlı düşünce dünyasında nasıl temsil edildiğini ortaya koyan önemli bir manzum risâle niteliği taşımaktadır.

Anahtar Kelimeler: İslâm Mezhepleri Tarihi, Kelâm, Osmanlı Devleti, İshâk b. Hasan et-Tokâdî, Nazmu'l-leâlî.

Citation Information/Kaynakça Bilgisi

Kale Kaya, Rukiye – Banaz, Şaban. “İshâk b. Hasan et-Tokâdî'nin Nazmu'l-Leâlî isimli Eserindeki Bazı İtikâdi Konuların Kelâm ve İslâm Mezhepleri Tarihi Açısından Analizi”. *Uluslararası Dorlion Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi (DASAD)* 3/2 (Aralık 2025), 154-181. <https://doi.org/10.5281/zenodo.18010662>

CC BY-NC 4.0 DEED

Abstract

İshâk ibn Hasan al-Tokâdî (d. 1100/1688-89) was a scholar from Tokat who lived during the seventeenth-century Ottoman period and held a distinguished position within the intellectual and religious circles of his time. His work *Nazm al-Le'âlî* is a noteworthy source that contributes to the field of kalâm (Islamic theology) through its treatment of doctrinal issues, and to the history of Islamic sects by presenting the views of various theological schools. The author's explicit reference to and praise for Imâm al-Mâturîdî (d. 333/944) further highlights the treatise's significance for the study of Mâturîdî theology. In this regard, examining the work provides valuable insight into the nature of theological debates in the Ottoman period. Using literature review and document analysis methods, this study explores the doctrinal topics discussed in *Nazm al-Le'âlî* and seeks to determine Tokâdî's position within the disciplines of kalâm and the history of Islamic sects. The findings indicate that Tokâdî strongly defended Mâturîdî thought and the ideas of Abû Ḥanîfa (d. 150/767), while directing severe criticisms toward other theological schools. In the treatise, he presents Mâturîdî doctrine as the representative of truth and critiques certain views of other sects that he considers deficient or erroneous. This stance clearly reflects his strong sectarian affiliation and his conviction that his own school constitutes the "saved sect" (*al-fırqa al-nâjiya*). Although the author's confrontational tone and partisan approach appear far from objective when viewed through the lens of contemporary Islamic sectarian studies methodology, the work remains significant for demonstrating that the defensive and polemical style characteristic of early sectarian literature continued into the seventeenth-century Ottoman intellectual environment. Thus, *Nazm al-Le'âlî* stands as an important poetic treatise illustrating how Mâturîdî theology and the Ḥanafî tradition were represented in the Ottoman intellectual sphere.

Keywords: History of Islamic Sects, Kalâm, Ottoman Empire, İshâk ibn Hasan al-Tokâdî, *Nazm al-Le'âlî*.

1. GİRİŞ

İshâk b. Hasan et-Tokâdî, XVII. yüzyıl Osmanlı ilim dünyasında farklı ilim dallarındaki derin bilgi birikimiyle tanınmış, yaşadığı dönemin Anadolu'sunda önde gelen âlimlerinden biri olarak kabul edilmiştir. Kaynaklarda müellif bazen İshâk-ı Zencânî bazen de İshâk b. Hasan et-Tokâdî olarak anılmakta; inceleme yaptığımız eseri ise *Risale-i fîl-'akâid*, *Manzûme-i 'Akâid* ve *Nazmu'l-le'âlî* gibi birkaç farklı isimle zikredilmektedir.¹ Üzerinde çalıştığımız eser her ne kadar *Risâle-i fîl-'akâid* ve *Manzûme-i Akâid* gibi isimlerle anılabilse de elde ettiğimiz yazma nüshanın giriş bölümünde Tokâdî, eser için "*Nazmu'l-le'âlî*" ismini kullandığından bu isimlendirmeye sadık kalınarak aynı isimle zikredilecektir.

Veri tarama, tarih araştırması, içerik analizi ve sentez gibi nitel araştırma yöntemlerinden istifade edilerek hazırlanan çalışmada Tokâdî'nin bu eseri, Konya Bölge Yazma Eserler Koleksiyonu 42 KON 34159/2 demirbaş numarasıyla kayıtlı olan yazma nüsha dikkate alınarak hazırlanmıştır. Nitekim esere ait faklı nüshalar Türkiye'nin birçok kütüphanesinde bulunabilmektedir.² Tercih ettiğimiz bu suretin, diğer nüshalara kıyasla daha yüksek çözünürlüklü görseller sunması, metnin okunabilirliğini belirgin biçimde artırması ve sayfa düzeninin daha net şekilde seçilebilmesi nedeniyle bize, bu nüshanın araştırma açısından en

¹ İsmail Paşa el-Bağdâdî, *Hediyyetü'l-arifin esmai'l-müellifin ve asarü'l-musannafin* (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, ts.), 1: 201; Kehhale, Ömer Rıza. *Mu'cemül-müellifin: teracimu musannifi'l-kütübi'l-Arabiyye*. (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1414/1993), 1: 341.

² Eserin değişik nüshaları ve bulunduğu kütüphaneler için bk. Rukiye Kale Kaya, *İshâk b. Hasan et-Tokâdî'nin Nazmu'l le'âlî Adlı Eserinin Kelam ve İslam Mezhepleri Tarihi Açısından İncelenmesi* (Tokat: Gaizosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2024), 7.

uygun örnek olduğu kanaatini vermiştir. Eserin oldukça eski olması sebebiyle mevcut nüshaların çoğunda silinme, yıpranma veya çeşitli görsel bozulmalar mevcuttur. Buna karşılık seçtiğimiz suret hem paleografik okumaya elverişliliğini koruması hem de görsel bütünlüğünün büyük ölçüde muhafaza edilmiş olması sayesinde analitik değerlendirme yapmayı mümkün kılmıştır. Bu nedenle çalışmamızda söz konusu suretin temel alınması uygun görülmüştür.

Tokâdî hakkında yapılan çalışmaların literatürde çoğunlukla edebiyat alanında olmak üzere Tefsir, Mantık, Tasavvuf gibi disiplinler tarafından yapılması, İslâm Mezhepleri Tarihi disiplini açısından ise ele alınmamış olması bizi bu çalışmaya sevk etmiştir. Çalışmadaki asıl amacımız, tıpkı Tokâdî'nin *Nazmu'l-le'âlî*'yi yazma amacına uygun olarak, onun niyetinin dışına çıkmadan, ezberlenmesi kolay, özet bir el kitabı niteliğindeki söz konusu eserin özet bir şekilde incelemesini yapmaktır. Çalışmada akâid konuları aktarılırken ilk olarak İslâm düşünce ekollerine ait Ehl-i Sünnet dışındaki diğer mezheplerin görüşleri verilmiş, sonrasında ise Tokâdî'nin konu hakkındaki düşüncesi eserindeki beyitlerle verilmiştir. Böylece okuyucunun bu beyitleri okurken hangi itikadî görüşlerin ışığında yazıldıklarını fark etmeleri amaçlanmış; bahsi geçen konu hakkında farklı mezheplerin görüşlerinin fark edilmesi sağlanmış ve en nihayetinde de İslâm düşünce ekollerinin zenginliklerinin gösterilmesi hedeflenmiştir. Tokâdî, eserlerinde geleneksel kelâm anlayışını sistematik bir biçimde işleyerek, hem itikadî meselelerde net bir duruş sergilemiş hem de mensubu olduğu Mâtürîdî ekolü savunmuştur. Onun düşünce yapısı, dönemin entelektüel ortamında kelâmî ve mezhebî tartışmaların hangi çerçevede yürütüldüğünü anlamak açısından önemli bir kaynak teşkil etmektedir. Bu çalışmanın odak noktası, Tokâdî'nin *Nazmu'l-le'âlî* adlı eseridir ve bu risâle Kelâm ve Mezhepler Tarihi bilimi perspektifinden ele alınmıştır. Eserde müellifin iman, ulûhiyet, nübüvvet gibi temel akâid konularındaki tutumu, farklı mezheplerin görüşlerini nasıl ele aldığı ve kendi mezhebinin savunuculuğunu nasıl gerçekleştirdiği akademik bir çerçevede incelenmeye çalışılmıştır. Ayrıca Tokâdî'nin Şia, Mu'tezile ve Cebriyye gibi ekollere yönelik eleştirileri, genelde Ehl-i Sünnet özelde ise Mâtürîdî ekolüne olan bağlılığını anlamak açısından da değerlendirilmiştir.

Etik Beyan: Bu çalışma, tüm etik standartlara uygun olarak gerçekleştirilmiştir. Bu makalede sunulan bilgi ve bulgular, dürüstlük ve şeffaflık ilkelerine uygun olarak yazıya geçirilmiştir. Yazarlar, araştırmanın her aşamasında bilimsel bütünlük ve objektiflikten ödün vermemiştir. Çalışma, mali yönden destek veya fon almamıştır. Ayrıca, bu çalışmada kullanılan tüm kaynaklara uygun şekilde atıf verilmiştir. Araştırma doküman incelemesine dayalı olduğundan etik kurul onayı gerekmemektedir.

2. MÜELLİFİN HAYATI VE ESERLERİ

Hayatı hakkında sınırlı bilgi bulunan ve tam künyesi İshâk b. Hasan et-Tokâdî er-Rûmî el-Hanefî olan müellif, kendisinden bahsedilen kaynaklarda daha çok Tokat ile olan bağlantısıyla öne çıkmakta ve XVII. yüzyılın önemli âlim ve şairlerinden biri olarak

zikredilmektedir.³ Aslen Güney Azerbaycan'da yer alan Zencân şehrinde dünyaya gelen Tokâdî, ailesiyle birlikte Tokat'a göç etmiş⁴ ve burada yaşayıp vefat etmiştir. Bu sebeple çeşitli kaynaklarda hem "Zencânî" hem de "Tokâdî" nisbeleriyle anılmıştır. Tokâdî, XVII. yüzyılın son çeyreğinde, Osmanlı İmparatorluğu'nun gerileme döneminde yaşamış; IV. Mehmed (1648-87) ve II. Süleyman (1687-91) dönemlerine tanıklık etmiştir.⁵ İshâk b. Hasan'ın hem "Zencânî" hem de "Tokâdî" nisbeleriyle anılması, bazı araştırmacılar da onun iki farklı şahıs olduğu izlenimini doğurmuştur. Nitekim Bağdatlı İsmail Paşa (ö. 1338/1920), *Hediyyetü'l-Ârifin*'de "İshâk b. Hasan et-Tokâdî" ve "İshâk b. Hasan ez-Zencânî et-Tokâdî" şeklinde iki ayrı isim zikretmiştir. Ancak her iki isme atfettiği vefat tarihleri (1090 ve 1100) ile isnat ettiği eserlerin (*Şerhu Cilâi'l-kulûb ve Sirâcü'l-kulûb fî şerhi ziyâi'l-kulûb*) birbirine son derece yakın olması, söz konusu şahsın aslında tek bir kişi olduğunu göstermektedir.⁶ Bu karışıklığın sebebi Tokâdî'ye ait yazma nüshalarda her iki nisbenin (Zencânî ve Tokâdî) bazen birlikte kullanılmasından bazen de ayrı ayrı kullanılmasından kaynaklanmaktadır. Tokâdî, *Ziyâu'l-kulûb* adlı eserinde kendisini "Zencânî sümme et-Tokâdî" şeklinde tanıtarak önce doğum yeri veya ailesinin menşei olarak Zencânî, ardından yaşamının sonraki dönemlerinde bağ kurduğu Tokat'ı işaret etmiştir. Bu bilgi, Hayreddîn ez-Ziriklî (ö. 1396/1976) tarafından da teyit edilmiştir.⁷ Bununla birlikte Tokâdî, eserlerinde "Rızâî" mahlasını da kullanmıştır. Hem kendisine yazılan medhiyelerde hem de Ahmed b. Ahmed el-Beheşnî'nin *Nazmu'l-le'âlî* şerhinde bu mahlasla anıldığı görülmektedir.⁸ Ayrıca bir beyitinde: "Bu nazmından Rızâyî'nün murâdî/Beyân-ı Ehl-i Sünnet itikâdî." diyerek bu mahlası bizzat kendisi de kullanmıştır.⁹ Aynı şekilde, *Nazmu'l-le'âlî*'nin 1304 tarihli İstanbul baskısında da müellif "Zencânî ve Tokâdî" nisbeleriyle birlikte zikredilmiştir.¹⁰ Dolayısıyla mevcut veriler, İshâk b. Hasan'ın Zencân asıllı olup Tokat'ta ilmi ve edebî şahsiyetini geliştiren tek bir âlim olduğunu ortaya koymaktadır.¹¹

Dinî ilimlerdeki tahsilini Kahire ve İskenderiye'de tamamlayan Tokâdî, icazet aldıktan sonra Tokat'a dönerek ilmî faaliyetlerine burada devam etmiştir.¹² Kadızâdeli vâizlerden biri olan Vanî Mehmed Efendi'den (ö. 1096/1685) de ders alarak yetişen Tokâdî, ilmi derinliği ve

³ Kevser Akbaş, *Rızâi'nin Mecmu'a-i İstihrac'ı* (Malatya: İnönü Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2021), 33.

⁴ Seyfullah Korkmaz, "Tokatlı Şair Rızâi İshâk b. Hasan'ın Bir Mersiyesi", *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 12 (2002), 186.

⁵ Rasim Deniz, "İshâk b. Hasan Tokâdî", *Türk Tarihinde ve Kültüründe Tokat Sempozyumu* (Ankara: Gelişim Matbaası, 1987), 603.

⁶ İsmail Paşa el-Bağdâdî, *Hediyyetü'l-arifin esmai'l-müellifin ve asarü'l-musannafin* (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, ts.), 1: 201.

⁷ Hayreddin ez-Ziriklî, *el-A'lâm: kamusu teracim: el-hutut ve's-suver*. 15. Basım. 8 Cilt (Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melayin, 2002), 1: 294.

⁸ Ahmed b. Ahmed el-Beheşnî, *Şerhu Nazmi'l-leâlî*. (Yazma Eserler, 0E_YZ_0850 0010011: 1a-109b. İ.B.B. Atatürk Kitaplığı), 2a.

⁹ İshâk b. Hasan Zencânî et-Tokâdî, *Nazmü'l-Leâlî*, Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesi, 42 KON 34159/2, 1a; Özfirat, *Tokatlı İshâk Efendi'nin Nazmu'l-Ulûm Nazmu'l-Le'âlî ve Manzûme-i Keydânî Adlı Mesnevileri*, 35.

¹⁰ İshâk b. Hasan Tokâdî, Zencânî, *Nazmü'l-leâlî Tokadi İshak Efendi'nin akaid manzumesi = Manzume-i akaid* (İstanbul: Hulusi Efendi Matbaası, 1304), 28.

¹¹ İbrahim Bayram, "İshak b. Hasan et-Tokâdî'nin Akaid Manzumesindeki Mâtürîdî Kimliği ve Diğer Mezheplere Bakışı", *Uluslararası Geçmişten Günümüze Tokat'ta İlmî ve Kültürel Hayat Sempozyumu*. (Tokat: Gaziosmanpaşa Üniversitesi Yayınları, 2018), 1/283-84.

¹² Korkmaz, "Tokatlı Şair Rızâi İshâk b. Hasan'ın Bir Mersiyesi", 186; Akbaş, *Rızâi'nin Mecmu'a-i İstihrac'ı*, 33.

eserleriyle devrinde önemli bir yer edinmiştir.¹³ Arapça ve Farsçaya olan hâkimiyeti, özellikle *Nazmu'l-fulûm* ve *Nazmu'l-le'âlî* gibi eserlerinde açıkça görülmektedir.¹⁴ Tokâdî'nin şair kimliği ise nazım (şiir) türünde kaleme aldığı eserleriyle ortaya çıkmaktadır. Tokat'ta medrese hocalığı yaptığı ve talebeler yetiştirdiği, özellikle oğluna yönelik verdiği eğitim, eserlerinden anlaşılmaktadır.¹⁵ Müellifin 1088/1677 yılında hac vazifesini yerine getirdiği, hayatının geri kalanını ise Tokat'ta sürdürdüğü kaynaklarda nakledilmektedir.¹⁶ Oğlunun taûn sebebiyle vefat etmesi kendisini derinden sarsmış; bu olaydan yaklaşık bir yıl sonra, 1100/1688-89'da vefat etmiştir.¹⁷

Tokâdî'nin eserleri incelendiğinde, onun düşünce yapısı bakımından Birgivî Mehmed Efendi'ye (ö. 981/1573) yakın olduğu açıkça görülmektedir.¹⁸ Nitekim Tokâdî, Birgivî'nin iki farklı eserine şerh kaleme almış, ayrıca onun *Vasiyetnâme* adlı Türkçe ilmihalinin başlangıç düzeyindeki talebelere okutulmasını tavsiye etmiştir. Bu tavsiye, Tokâdî'nin ilmî ve ahlâkî konularda Birgivî'nin metodolojisini benimsediğini ve onun didaktik anlayışını takip ettiğini göstermektedir.¹⁹ Ayrıca, Tokâdî'nin *Zehâ'iru'l-âhire* adlı eserinin bir yazma nüshasında yer alan künyede bulunan bilgiler, bu yakınlığı daha da belirginleştirmektedir. Söz konusu künyede, müellifin doğum yerine nispetle “Zencânî” ve eşi sebebiyle “Malâtî” olarak anıldığı, bununla birlikte onun fikrî açıdan Kadızâdeliler ekolüne mensup olduğu belirtilmektedir.²⁰ Bilindiği üzere Kadızâdeliler hareketi, Osmanlı ilmî ve dinî hayatında Birgivî'nin fikirlerini sistemleştiren ve özellikle bid'at karşıtı tutumuyla temayüz eden bir ekoldür.²¹ Bu bağlamda Tokâdî'nin söz konusu ekole mensubiyetinin açıkça ifade edilmesi, onun yalnızca Birgivî'nin eserlerine ilmî bir şerh yazmakla kalmayıp, aynı zamanda onun temsil ettiği fikrî geleneği bilinçli biçimde devam ettirdiğini göstermektedir. Dolayısıyla Tokâdî, Birgivî'nin çizgisini sürdüren, dinî hayatın ıslahı, ibadetlerde sahih geleneğe dönüş ve bid'atlardan arınma konularında hassasiyet gösteren bir

¹³ Geniş bilgi için bk. Mehmet Kalaycı, “Birgivî Mirasının Toplumsal ve Metinsel Taşıyıcıları: Kadızâdeliler ve Etrafındaki Ulema”, *Sahn-ı Semân'dan Dârülfünûn'a Osmanlı'da İlim ve Fikir Dünyası Âlimler, Müesseseler ve Fikrî Eserler XVII. Yüzyıl Sempozyum Tebliğleri*, ed. Hidayet Aydar vd. (İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları, 2017), 441-442; Ali Durmuş, *Kadızâdeliler Hareketi* (İstanbul: Ketebe Yayınları, 2021), 213-214; Erdoğan Pazarbaşı, “Mehmed Efendi Vanî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 28/459.

¹⁴ Bayram Özfırat, *Tokatlı İshâk Efendi'nin Nazmu'l-Ulûm, Nazmu'l-Le'âlî ve Manzûme-i Keydânî Adlı Mesnevileri* (Konya: Selçuk Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2006), 150.

¹⁵ Süleyman Pak, “17. Yüzyılda Yaşamış Tokatlı Âlim İshâk Efendi'nin Manzum Eserlerinde Ayetleri Delil Olarak Kullanması ve Tefsire Dair Görüşleri”, *Uluslararası Geçmişten Günümüze Tokat'ta İlmî ve Kültürel Hayat Sempozyumu* (Tokat: Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi Yayınları, 2018), 1/263.

¹⁶ Pak, “17. Yüzyılda Yaşamış Tokatlı Âlim İshâk Efendi'nin Manzum Eserlerinde Ayetleri Delil Olarak Kullanması ve Tefsire Dair Görüşleri”, 1/263.

¹⁷ Deniz, “İshâk b. Hasan Tokâdî”, 265.

¹⁸ Geniş bilgi için bk. Mehmet Dalkılıç, “İslam Mezhepleri Bağlamında Balıkesirli İslam Âlimi İmam Birgivî'nin Ehl-i Sünnet Algısı ve Vehhâbilik/Seleflikle Suçlanmasının Günümüze Yansımaları”. *Balıkesirli Bir İslâm Âlimi İmam Birgivî*. ed. Mehmet Bayyigit v.d., 2/46-73. Balıkesir: Balıkesir Büyükşehir Belediyesi, 2019.

¹⁹ Ahmet Turan Arslan, “Vasiyetnâme”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2012), 42/557.

²⁰ Kadızâdeliler ve Kadızâde Mehmed Efendi'yle ilgili bk. Ali Durmuş, “Kadızâde Mehmed Efendi'nin Bilinmeyen Risalesi: Risâle-i Müdâfa'a Işığında Hayatı, İlmî Şahsiyeti ve Bazı Görüşleri”, *Tokat Journal of Ilmiyat* 8/1 (2020), 315-348.

²¹ Semiramis Çavuşoğlu, “Kadızâdeliler” *Diyanet İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 24/101; Durmuş, *Kadızâdeliler Hareketi*, 75; Lokman Doğuş, *Kadızâdeliler Hareketi* (İstanbul: Ekin Yayınları, 2021), 63-72.

âlim portresi çizmektedir. Bu durum, Tokâdî'nin yalnızca müstakil bir Osmanlı âlimi olarak değil, aynı zamanda 17. yüzyıl Osmanlı entelektüel ikliminde Birgivî mektebinin etkili bir temsilcisi olarak değerlendirilmesini mümkün kılmaktadır.²² Kadızâdelilerin lideri olan Kadızâde'nin Nakşîliğin 17. yüzyıldaki önemli temsilcilerinden biri olması Tokâdî'nin de Nakşîliğe yakın olduğunu veya Nakşî geleneği benimsemiş olduğunu göstermektedir.²³

Günümüzde Tokat halkı arasında “Boyun Baba” adıyla tanınan Tokâdî, adakların kabulü ve dileklerin gerçekleşmesi amacıyla ziyaret edilip dua edilen velî bir şahsiyet olarak görülmektedir. Ancak tarihî kaynaklar, Kadızâdeliler ekolüne mensup olan Tokâdî'nin bu tür kabir ziyareti pratiklerine mesafeli durduğunu ve yaşadığı dönemde söz konusu uygulamaları eleştiren bir âlim olarak temayüz ettiğini göstermektedir.²⁴ Tokat il merkezinde, Hoca Ahmet Mahallesi'nin üst kısmında yer alan bu türbeye yaklaşık yetmiş basamaklı bir merdivenle çıkılmaktadır. Söz konusu ziyaretgâh, özellikle çocuk sahibi olma arzusu taşıyan kadınların geleneksel olarak ziyaret ettikleri kutsal bir mekân hâline gelmiştir. Genel kabule göre Boyun Baba ziyareti, cumartesi günleri sabah namazı vaktinde gerçekleştirilmekte ve bu ziyaret üç hafta boyunca tekrarlanmaktadır.²⁵ Ayrıca aynı mahallede, İshâk-ı Zencânî isminde bir de camii bulunmaktadır.²⁶

Tokâdî'nin hayatı hakkında olduğu gibi eserleri konusunda da ayrıntılı bilgilere ulaşmak pek mümkün değildir. Onunla ilgili yapılan çalışmalar incelendiğinde, müellifin kaleme aldığı eserlerin tamamına değinilmediği, genellikle şöhret kazanmış olanların zikredildiği görülmektedir. Bu bağlamda Deniz, *İshâk b. Hasan Tokâdî*²⁷ isimli çalışmasında söz konusu eserler üzerine kapsamlı değerlendirmeler sunmuş; Keleş ise *Tezkirelere Göre XV-XIX. Yüzyıllarda Yaşamış Tokatlı Şairler*²⁸ isimli eserinde, önceki çalışmalarda yer almayan bazı eserlerini tespit ederek literatüre kazandırmıştır. Öte yandan Özfirat, Tokatlı İshâk Efendi'nin *Nazmu'l-'Ulûm, Nazmu'l-Le'âlî ve Manzûme-i Keydânî Adlı Mesnevileri*²⁹ isimli çalışmasında müellifin on iki eserinin bulunduğu ileri sürmüştür; Bayram ise “*İshâk b. Hasan et-Tokâdî'nin Akaid Manzumesindeki Mâtürîdî Kimliği ve Diğer Mezheplere Bakışı*”³⁰ isimli çalışmasında müellifi kelâm disiplini açısından ele alıp incelemiştir.

Araştırma kapsamında rastladığımız, Tokâdî'ye nispet edilen eserlerden de kısaca bahsedecek olursak, bunlardan ilki *Sirâcü'l-Kulûb* isimli eserdir. Literatürde eserin içeriğine dair

²² Mustafa Keskin, “Osmanlı Son Dönem İhyacıları Üzerinde Kadızâdeliler Hareketi'nin Etki Durumu (Ahmet el-Mar'aşî ed-Debbâğî Örneği)”, *Mizânü'l-Hak: İslami İlimler Dergisi* 16 (Haziran 2023), 30.

²³ Geniş bil için bk. Ali Durmuş, “Kadızâdelilerin Görüşlerinin Teşekkülünde Nakşibendiyye'nin İzleri”, *Turkish Studies - Religion*, 17/2 (2022), 153-172.

²⁴ Doğmuş, *Kadızâdeliler Hareketi*, 63-72.

²⁵ Müjgan Üçer, “Tokat Efsaneleri ve İnanışları”, *Türk Tarihinde ve Kültüründe Tokat Sempozyumu* (Ankara: Gelişim Matbaası, 1988), 227.

²⁶ M. Halil Pazarlı, admin@tokathaber60.com, “Boyun Baba Tekkesi: İshâk-ı Zencânî Hazretleri” (08 Mayıs 2023).

²⁷ Deniz, “İshâk b. Hasan Tokâdî”, 605.

²⁸ Keleş, “Tezkirelere Göre XV-XIX. yüzyıllarda Yaşamış Tokatlı Şairler”, 149.

²⁹ Özfirat, *Tokatlı İshâk Efendi'nin Nazmu'l-'Ulûm, Nazmu'l-Le'âlî ve Manzûme-i Keydânî Adlı Mesnevileri*, 24-28.

³⁰ Bayram, “İshâk b. Hasan et-Tokâdî'nin Akaid Manzumesindeki Mâtürîdî Kimliği ve Diğer Mezheplere Bakışı”, 1/283-312.

herhangi bir bilgiye ulaşamamıştır. Bununla birlikte, Bağdatlı İsmail Paşa, söz konusu eserin farklı bir Tokâdî'ye ait olduğunu belirtmiştir. Daha önce zikredilen kaynaklarda İshâk b. Hasan et-Tokâdî ile İshâk b. Hasan ez-Zencânî'nin ayrı şahsiyetler olarak değerlendirilmesinin temel nedeni de bu ifadedir.³¹ *Kasîdet-u Yekûlu'l-'Abd*, tevhid ve Allah'ın birliğini konu alan manzum bir eserdir ve Tokâdî'nin İslâm inançlarına dair kaleme aldığı çalışmalardan biridir. Ayrıca *Terceme-i Kaşîdetu Yekûlu'l-'Abd* adıyla kayıtlı farklı nüshaları da bulunmaktadır.³² *Zehâ'irü'l-Âhire*, Arapça olarak kaleme alınmıştır, ahirette gerekli olacak azığı konu edinmektedir. Kişiyi ahiret azığı olması amacıyla telif edilmiş olan bu eser ahirette fayda sağlayacak iyi ve güzel davranışları ele almaktadır. Eser, Birgili Mehmed Efendi b. Pîr Ali tarafından yazılan *Zuhru'l-Muta'ahhilin* adlı eserin şerhi niteliğindedir.³³ *Şerhü'l-mu'ammayât fî esmâ'in-nebi*, Arapça bir eserdir, Abdü'l-Mü'min tarafından yazılan manzum türdeki Farsça *Mu'ammayât fî Esmâ'in-Nebî* adlı eserin Arapça şerhi niteliğindedir.³⁴ *Risâle fî Ahvali'l-Kıyame*, Seyyid Mehmet Tokâdî tarafından istinsah edilmiştir, kıyametin vuku bulacağı zaman ile kıyamet esnasında meydana gelecek olayları konu edinmektedir.³⁵ *Risâle fî Ehl-i Sünne ve'l-Cema'a* isimli eserde Ehl-i Sünnet düşünce sistemine ait itikadî görüşler ele almıştır. Müellif, bu eserde İslam Mezhepleri içerisinde Ehl-i Sünnet dışındaki fırkaların yanlış düşündüklerini belirtmekte ve Ehl-i Sünnetin adeta savunuculuğunu yapmaktadır.³⁶ *Risâle-i fî'l-Akâid*, İslâm inanç esasları bağlamında kaleme alınan bir çalışmadır.³⁷ *Nazmu'l-Ulûm*, manzum türünde kaleme alınan bu eser, Tokâdî'nin çeşitli ilimler hakkında bilgi verdiği ve bu ilimleri öğrenmenin gerekliliğine değindiği çalışmalarından biridir. Müellif, eserde hem İslâmî ilimlere hem de fenni ilimlere yer vermektedir. Eser, *Nazm'ul-tertibü'l-'ulûm* adıyla da bilinmekte olup, akâid kısmında *Fıkhu'l-ekber*'den bilgiler sunmaktadır.³⁸ *Nazmu'l-Le'âlî*, İslâm dininin akâid konularını ayrı bölüm başlıkları altında ele almaktadır. Orijinal dili Arapça-Türkçe'dir. Bazı kaynaklarda *Manzûme-i Akâid* adıyla anılmakla birlikte, daha yaygın olarak *Nazmu'l-le'âlî* ismiyle bilinmektedir. Çalışmamızın odağını bu eser oluşturduğundan, eserin içeriğiyle ilgili bilgiler bundan sonraki başlıklarda verilecektir.

3. NAZMU'L-LE'ÂLÎ ADLI ESERİ VE MUHTEVASINDAKİ İTİKADÎ-KELÂMÎ MESELELER

Tokâdî'nin, Rızâî mahlasıyla kaleme aldığı *Nazmu'l-le'âlî* isimli eserinin bazı kaynaklarda *Manzûme-i Akâid* ve *Risâle-i fî'l-akâid* isimleriyle de anıldığını, ele aldığımız yazma nüshasında

³¹ Özfırat, Tokatlı İshâk Efendi'nin *Nazmu'l- Ulûm*, *Nazmu'l-Le'âlî* ve *Manzûme-i Keydânî* Adlı Mesnevileri, 24; Akbaş, Rızai'nin *Mecmu'a-i İstihrac'ı*, 35; Keleş, "Tezkirelere Göre XV-XIX. yüzyıllarda Yaşamış Tokatlı Şairler", 149.

³² Özfırat, Tokatlı İshâk Efendi'nin *Nazmu'l-Ulûm*, *Nazmu'l-Le'âlî* ve *Manzûme-i Keydânî* Adlı Mesnevileri, 25; Şaban Banaz, "Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığında Kayıtlı Bulunan Tokatlı Âlimlere Ait Akaid ve Kelama Dair Yazma Eserler", 5.Tokat Sempozyumu (İstanbul: Fc Reklam, 2022.), 2/47.

³³ Özfırat, Tokatlı İshâk Efendi'nin *Nazmu'l-Ulûm*, *Nazmu'l-Le'âlî* ve *Manzûme-i Keydânî* Adlı Mesnevileri, 25.

³⁴ Özfırat, Tokatlı İshâk Efendi'nin *Nazmu'l-Ulûm*, *Nazmu'l-Le'âlî* ve *Manzûme-i Keydânî* Adlı Mesnevileri, 26.

³⁵ Banaz, "Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığında Kayıtlı Bulunan Tokatlı Âlimlere Ait Akaid ve Kelama Dair Yazma Eserler", 2/48.

³⁶ Banaz, "Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığında Kayıtlı Bulunan Tokatlı Âlimlere Ait Akaid ve Kelama Dair Yazma Eserler", 2/45.

³⁷ Banaz, "Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığında Kayıtlı Bulunan Tokatlı Âlimlere Ait Akaid ve Kelama Dair Yazma Eserler", 2/47.

³⁸ Ali Yıldırım, "İshâk b. Hasan Tokadî'nin İlimler Tasnifi ve Mantık İlmine Dair Görüşleri", *Türkiye İlahiyat Araştırmaları Dergisi* 2 (Ekim 2018), 170.

müellifin eseri içerisinde “le’âlî” kavramını doğrudan kullanması nedeniyle *Nazmu'l-Le'âlî* ismini tercih ettiğimizi yukarıdaki bölümde zikretmiştik. Nitekim müellif, eserindeki bir beyitte eserini “nazmın incisi” olarak nitelendirmiştir. Bu eseri nazımlar arasında bir inciye benzetmesinden mütevellit eser *Nazmu'l-le'âlî* ismiyle meşhur olmuştur. Bu beyit şöyledir:

Bilem dersen bu fende ilm-i hâli

*Nazardan koruna bu Nazm-ı Le'âlî.*³⁹

Eserin adlandırılmasındaki bu tercihi akâid konularının İslâm düşüncesindeki yüksek değerine yapılan göndermenin bir sonucu olarak görmek gerekir. Adından da anlaşılacağı üzere nazım biçiminde kaleme alınan bu eser, akâid konularının öğretimini kolaylaştırmak amacıyla hafızada kalıcılığı artırmak için kaleme alınmıştır.⁴⁰ Bu yöntem özellikle 17. yüzyılda Kadızâdelilerin ve dolayısıyla Nakşîlerin sıkça başvurduğu bir yöntemdir. Zira Kadızâde Mehmed Efendi'nin *Manzûme-i Akâid*'i,⁴¹ *Cevâhiru'l-İslâm*'i⁴² ve *Mebhâsü'l-Îmân*'ı,⁴³ Ahmed Rûmî Akhisârî'nin akaid konulu risâleleri⁴⁴ ve Üstüvânî'nin akâid metni⁴⁵ kelâm ilmine derinlemesine girmeksizin ilmihal düzeyinde bir akâid ilmi bilgisi sunması hasebiyle aynı amaca hizmet etmektedir. Bu yöntem zamanla Osmanlı ulemasının halkı sünnileştirmek için ve itikadî anlamda yetiştirmek için araçsallaştırdığı birer metin haline gelmiştir. Örneğin Tokâdî ile aynı yüzyılda Nuh b. Mustafa tarafından kaleme alınan ve kısmen tercüme kısmen de telif türünde olan *Tercüme-i Mîl ve Nihal*'in ikinci bâbını⁴⁶ da bu bağlamda zikretmek mümkündür. Dolayısıyla Tokâdî'nin söz konusu eserini de bu eksenle değerlendirmek mümkündür. *Nazmu'l-le'âlî*, Türkçe ağırlıklı olmakla birlikte Arapça ve hatta Farsça unsurlar da içermekte ve bu yönüyle hem dinî hem edebî bir kıymet taşımaktadır. Müellif, Ehl-i Sünnet itikâdının temel esaslarını kolay ve anlaşılır bir üslupta sunmuştur. Müellifin “Rızâî” mahlasını kullanması ve eseri Allah'ın rızasını kazanma niyetiyle kaleme aldığını belirtmesi de eserin yazılış gayesini

³⁹ Zencânî et-Tokâdî, *Nazmü'l-Le'âlî*, 42 KON 34159/2, 1a. Beyitin Türkçesi şöyledir: Bu ilimde, kelâm veya akaid ilminde, doğru bilgiyi öğrenmek istiyorsan, Nazm-ı Le'âlî adlı bu eseri dikkatle oku, bu inci taneleri gibi dizilmiş manzume (şiir) göz gibi saklanıp korunsun.

⁴⁰ Bayram, “İshâk b. Hasan et-Tokâdî'nin Akaid Manzumesindeki Mâtürîdî Kimliği ve Diğer Mezheplere Bakışı”, 287.

⁴¹ Ali Durmuş, *Osmanlı'da Dini-Siyasi Bir Yapılanma Olarak Kadızâdeliler Hareketi*, (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2020), 117. Ayrıca bk. Songül Karaca, Kadızâde Mehmed Efendi *Manzûme-i Akâid*, (Rize: Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2012).

⁴² Nida Kırömeroğlu, “Kadızâde Mehmed Efendi'nin Cevâhirü'l-İslâm Adlı Eserinin Leiden Üniversitesi Kütüphanesi Cod. Or. 1573 Numaralı Nüshasının İncelenmesi”, *Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, 32 (2025), 350-352.

⁴³ Geniş bilgi için bk. Kadızâde Mehmed Efendi, *Mebhas-ı İman Risalesi* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Yazma Bağışlar, 5570), 247b-248a; Fetullah Çiftçi, *Kadızâde Mehmed Efendi'nin Mebhâs-ı İman'ı (Dil İncelemesi Tenkitli Metin Dizin)*, (Diyarbakır: Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2019).

⁴⁴ Yahya Michot, “Akhisârî Ahmed-i Rûmî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2020, Ek 1/61).

⁴⁵ Muammer Göçmen, “Üstüvânî Mehmet Efendi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012, 42/396).

⁴⁶ Eser hakkında geniş bilgi için bk. Nuh b. Mustafa el-Konevî, *Fırka-i Nâciye Kurtuluşa Eren Fırka*, haz. Ali Durmuş-Ramazan Tarık (Ankara: İlâhiyât Yayınları, 2024).

açıkça göstermektedir.⁴⁷ Tokâdî, eserinin sonunda okuyucularına bir mesaj iletmış ve bu eseri kaleme almış olmasından ötürü kendisine dua edilmesini arzu ettiğini belirtmiştir.⁴⁸

Tokâdî, teknik bir sınıflandırma yapmadığı *Nazmu'l-Ulûm*'da uyguladığı yöntemle ilimlerin din karşısındaki konumunu dikkate almış; tasnifinde her bir ilmi öğrenmenin dini açıdan hükmünü dile getirmiş, ilim adamları ve toplum tarafından hangi tabakanın hangi ilimleri öğrenmesinin hükmünün ne olduğunu izah etmiştir.⁴⁹ *Nazmu'l-le'âlî*'de ise risâlet, Allah'ın sıfatları, kelâmullah, rü'yetullah, kader, ecel, kabir azabı, haşir, mizan, kevser, şefaât, cennet ve cehennem gibi temel itikad konuları sistematik başlıklar altında işlenmiştir. Ayrıca dönemin bazı mezhebi tartışmalarına değinilmiş ve bu çerçevede Ehl-i Sünnet çizgisinin izahı yapılmıştır.⁵⁰

Nazmu'l-le'âlî, Kelâm ilminin uzmanları tarafından Mâtürîdî düşünce geleneği içinde değerlendirilmektedir ve bu yönüyle Nâsîrüddîn Ebü'l-Muîn b. Muhammed b. Abdilkerîm el-Ûşî el-Fergânî'nin (ö. 575/1179) *el-Emâlî'si*⁵¹ ile Hızır b. Celâleddîn el-Ferâhî er-Rûmî'nin (ö. 864/1459) *el-Şâhidetü'n-nûniyye'si*⁵² gibi eserlerle paralellik arz etmektedir.⁵³ Mâtürîdî düşünce ekseninde kaleme alınan bu risalelere benzer örnekler, Eş'arî gelenekte de görülmektedir. Nitekim Ebû Muhammed el-Lekânî'nin (ö. 1078/1668) *Cevheretü't-Tevhîd* adlı eseri, Eş'ariyye mezhebi çerçevesinde yazılmış bu tür metinlerin en belirgin örneklerinden biri olarak değerlendirilmektedir.⁵⁴

Tokâdî'nin bu eseri ve mevcut baskıları incelendiğinde *Nazmu'l-le'âlî*'nin akâide dair temel meseleleri kolay, güzel ve toplu bir şekilde bir araya toplaması alanında kıymetli bir eser olduğunu göstermektedir. Ayrıca bu eserin gencinden yaşlısına birçok Müslümanın akâid konuları hakkında kolayca bilgi alıp bu bilgileri hafızasında kolayca tutabilecek tarzda olması yine bu eseri kıymetli kılan diğer özellikler arasındadır.⁵⁵ Müellif *Nazmu'l-le'âlî*'de belli başlı akâid konularını başlıklar altında tek tek ele alarak aktarmıştır. Bu konular arasında risâlet, Allah'ın sıfatları, kelâmullah, ru'yetullah, Allah'ın fiileri, Cebriyye, teklîf-i mâ lâ yutâk, ecel, haram rızık, kabir azabı, haşir, mîzan, kevser, şefaât, cennet ve cehennem, mi'raç, kıyamet, güyük günah, iman ve İslâm, cüz'i amel, melekler, evliyanın kerâmetleri, ferâset, istidrâc, evliyanın mertebesi, cennetle müjdelenen sahabeler, tâbiîn nesli, müctehid, mukallid, imâmet, mesih, faziletli mekânlar, nebîz, müşriklerin çocukları, ölümlere dua gibi daha birçok konu yer almaktadır.

⁴⁷ İshâk b. Hasan Zencânî et-Tokâdî, *Nazmü'l-Leâlî*, Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesi, 42 KON 34159/2, 1a; Özfırat, *Tokatlı İshâk Efendi'nin Nazmu'l-Ulûm, Nazmu'l-Le'âlî ve Manzûme-i Keydânî Adlı Mesnevileri*, 36.

⁴⁸ Zencânî et-Tokâdî, *Nazmü'l-Leâlî*, 42 KON 34159/2, 14a.

⁴⁹ Yıldırım, "İshâk b. Hasan Tokâdî'nin İlimler Tasnifi ve Mantık İlmine Dair Görüşleri", 176.

⁵⁰ Bayram, "İshâk b. Hasan et-Tokâdî'nin Akaid Manzûmesindeki Mâtürîdî Kimliği ve Diğer Mezheplere Bakışı", 289.

⁵¹ Bk. Şeyh Ebu Hasan Siraceddin Ali b Osman el-Uşî, *Metni Emali Araçça Akaid Risalesi* (Hanifiyye Kitabevi, 2023).

⁵² Hızır Bey, *Kasidetü'l Nuniye*, Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesi, BB00021407/1.

⁵³ Bayram, "İshâk b. Hasan et-Tokâdî'nin Akaid Manzûmesindeki Mâtürîdî Kimliği ve Diğer Mezheplere Bakışı", 1/288.

⁵⁴ Ahmet Saim Kılavuz, "Akaid", *Türk Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul, 1989), 2/212-216.

⁵⁵ Bayram, "İshâk b. Hasan et-Tokâdî'nin Akaid Manzûmesindeki Mâtürîdî Kimliği ve Diğer Mezheplere Bakışı", 1/289.

Eserin birçok yazma nüshasının Ankara, Konya, Amasya, İstanbul gibi Anadolu'nun farklı şehirlerinde bulunması⁵⁶ *Nazmu'l-le'âlî*'nin dönemi içerisinde ve sonrasında çokça kabul gördüğünü göstermektedir. Ayrıca müellif, hâtime kısmında eserin 1098/1687 yılında, Şaban ayında tamamlandığını kaydederek bizlere hem yazılış tarihi hem de eserin tarihi bağlamı hakkında net bilgiler sunmaktadır.⁵⁷

3.1. Ulûhiyet

Nazmu'l-le'âlî'de ulûhiyet konusu, Allah'ın zâtı, sıfatları ve tevhid anlayışı bağlamında sistematik bir biçimde ele alınmıştır. İshâk b. Hasan et-Tokâdî, Allah'ın varlığını zarûrî bir hakikat olarak kabul etmekte ve varlığının delillerle temellendirilmesinin aklı ve vahyi bir arada değerlendirmek suretiyle mümkün olduğunu ifade etmektedir.

Allah'ın sıfatları meselesinde müellif, Mâtürîdî gelenekle uyumlu olarak, sıfatların zâtın ne aynısı ne de gayrısı olduğu görüşünü benimsemiştir. Bu yaklaşım, Eş'arî geleneğin sıfatları zâtla aynı kabul eden görüşünden ayrılmakta ve Allah'ın sıfatlarını gerçek anlamda varlık sahibi olarak değerlendiren Mâtürîdî anlayışı yansıtmaktadır. Ayrıca müellif, Allah'ın sıfatlarının sayısının sekiz olduğunu ifade ederken kaynak olarak İmâm-ı Âzam'ı göstermektedir:⁵⁸

İmâm Azam kitabında rüvâtı

*Sekiz nakil itti zâtiyye-i sıfâtı.*⁵⁹

Tokâdî, Allah'ın sıfatlarını; Basar, Semî', Hayat, İlim, Kudret, Kelâm, Tekvîn ve İrade olarak sıralamaktadır.⁶⁰ Tokâdî'nin bu sıralaması, klasik Ehl-i Sünnet anlayışında yer alan temel sıfatlarla paralellik göstermekte ayrıca onun kelâmî görüşlerinin de bu çerçevede şekillendiğini ortaya koymaktadır. Tevhid meselesinde ise Tokâdî, Allah'ı zât, sıfat ve fiillerinde birlemek gerektiğini vurgulamakta; Allah'a ait sıfatları mahlûkata nispet etmenin tevhid akîdesine zarar vereceğine işaret etmektedir. Bu bağlamda müellif teccimden uzak bir tevhid anlayışını savunmakta ve nasları te'vil ederken mûtedil bir tavır benimsemektedir.⁶¹

İslâm düşünce ekolleri arasındaki mezheplerin ulûhiyet anlayışları incelendiğinde, Allah'ın zâtı ve sıfatları konusundaki yaklaşımlarda önemli farklılıklar göze çarpmaktadır. Mâtürîdîler'e göre Allah'ın varlığı akıl yoluyla zorunlu olarak bilinebilir. Onlara göre Allah'ın sıfatları zâtının ne aynısı ne de tamamen gayrısıdır; bu nedenle sıfatlar, hakiki anlamda mevcuttur. Bu anlayış hem tevhidi muhafaza etme hem de sıfatların gerçekliğini kabul etme

⁵⁶ Bk. Şaban Banaz, "Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığında Kayıtlı Bulunan Tokatlı Alimlere Ait Akaid ve Kelama Dair Yazma Eserler", 5. Tokat Sempozyumu (İstanbul: Fc Reklam, 2023.), 2/41-43.

⁵⁷ Özfirat, *Tokatlı İshâk Efendi'nin Nazmu'l-Ulûm, Nazmu'l-Le'âlî ve Manzûme-i Keydânî Adlı Mesnevileri*, 38.

⁵⁸ Zencânî et-Tokâdî, *Nazmü'l-Leâlî*, 42 KON 34159/2, 1a.

⁵⁹ Zencânî et-Tokâdî, *Nazmü'l-Leâlî*, 42 KON 34159/2, 1a. Beyitin Türkçesi şöyledir: İmâm-ı Âzam Ebû Hanîfe, eserinde Allah'ın zâtî sıfatları hakkında sekiz tane rivayet aktarmıştır.

⁶⁰ Zencânî et-Tokâdî, *Nazmü'l-Leâlî*, 42 KON 34159/2, 1a.

⁶¹ Zencânî et-Tokâdî, *Nazmü'l-Leâlî*, 42 KON 34159/2, 2b. Ayrıca bk. Mustafa Öz, *İmâm-ı A'zam'ın Beş Eseri* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2017), 54.

çabasını yansıtır.⁶² Eş'arî düşüncesinde ise sıfatlar, Allah'ın zâtı ile kâimdir. Dolayısıyla sıfatlar ile zat arasında özsel bir ayrım yapmak anlamlı görülmez. Bu yaklaşım, sıfatların zâtla bir tür özdeşlik içinde değerlendirildiğini, ancak Allah'ın aşkınlığına zarar verecek bir teşbihten kaçınıldığını gösterir.⁶³ Mu'tezile ekolü, Allah'ın mutlak birliğini koruma amacıyla sıfatların zat dışında bağımsız bir varlığa sahip olduğu düşüncesini reddetmiştir. Onlara göre sıfatların zâtın dışında bir gerçekliği kabul edilirse, bu durum Allah'ın birliğini zedeleyerek çokluk anlamına gelir. Bu nedenle Mu'tezile, Allah'ın sıfatlarının hakiki varlığını inkâr etmiş, ayrıca Allah'ın ahirette görülmesinin de mümkün olmadığını savunmuştur.⁶⁴ Selefî düşünce sistemi ise, Allah'ın sıfatları konusunda nasların zâhirine bağlı kalma ilkesini benimsemiştir. Seleflere göre Kur'an ve sünnette Allah'a nispet edilen sıfatlar, herhangi bir te'vile veya mecazî yoruma başvurulmadan, olduğu gibi kabul edilmelidir. Bununla birlikte, bu sıfatların mahiyeti ve keyfiyeti insan aklı tarafından kavranamaz. Dolayısıyla Selefî yaklaşım, naslarda bildirilen sıfatların hak olduğunu, ancak bunların nasıl olduğunun yalnızca Allah tarafından bileceğini vurgular.⁶⁵

Nazmu'l-Le'âlî'de ulûhiyet konusu, Mâtürîdî gelenek içerisinde şekillenen mutedil bir tevhid anlayışı çerçevesinde ele alınmıştır.⁶⁶ Tokâdî'nin değerlendirmelerinde, Ehl-i Sünnet'in temel ilkeleriyle uyumlu bir yaklaşım sergilendiği görülmektedir. Bu durum, onun kelâmî meselelerde dengeli ve ölçülü bir tutum benimsediğini göstermektedir. Her ne kadar Ebû Hanîfe'nin düşüncelerinin etkisi açıkça hissedilse de Tokâdî'nin görüşleri, esasen Mâtürîdî çizginin bir devamı niteliğindedir. Bu da bize Tokâdî'nin, Mâtürîdî geleneğin önemli bir temsilcisi ve savunucusu olarak değerlendirilebileceğini göstermektedir.

3.2. Nübüvvet

Nazmu'l-le'âlî'de nübüvvet, Allah'ın insanlara doğru yolu göstermek için seçtiği elçiler vasıtasıyla vahiy göndermesi üzerine temellendirilmiştir. Tokâdî eserinde nübüvvetin aklen mümkün, şer'an ise zorunlu olduğunu ifade etmektedir. Ayrıca müellif insanların, yalnızca akıl yoluyla hakikate ulaşmada yetersiz kalabilecekleri için ilahî rehberliğe ihtiyaç duyduklarını vurgulamakta; Peygamberlerin ismet sıfatı konusunda ise bu meseleyi onların güvenilirliklerinin ve tebliğ ettikleri mesajın doğruluğunun teminatı olarak görmektedir.⁶⁷

İsmet kavramı, peygamberlerin günahlardan uzak durmalarını ve günahlardan korunmuş olmalarını ifade etmektedir.⁶⁸ Dünya ve ahiret hayatının huzur ve düzen içerisinde sürdürülebilmesi için insanın peygamberlerin öğretilerine tabi olması gereklidir. Nitekim insan, hayatında peygamberleri örnek aldığı için, örneklik teşkil eden peygamberlerin de günahlardan

⁶² Ebû Mansûr el-Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, thk. Fethullah Huleyf (Beyrut: Dârü'l-Ma'rifa,1970), 14-17; Ebû'l-Muîn en-Nesefî, *Tabsiratü'l-edille fi usûli'd-dîn*, thk. Hüseyin Atay – Şaban Ali Düzgün, (Ankara: DİB Yayınları, 2003), I/84.

⁶³ Ebû'l-Hasan el-Eş'arî, *el-İbâne an usûli'd-diyâne*, thk. F. al-Qattan. (Kahire: Mektebetü'l-Mısır,1969), 55.

⁶⁴ Kâdî Abdülcebbar, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse* thk. Abdülkerîm Osman. (Kahire: Mektebetü Vehbe,1965), 195.

⁶⁵ İbn Teymiyye, *el-Akîdetü'l-Vâsıtiyye*. thk. Muhammed Zehran. (Kahire: Dârü'l-Hadîs,1992), 8-10.

⁶⁶ Zencân-î et-Tokâdî, *Nazmü'l-Leâlî*, 42 KON 34159/2, 1a.

⁶⁷ Zencân-î et-Tokâdî, *Nazmü'l-Leâlî*, 42 KON 34159/2, 8a.

⁶⁸ Bekir Topaloğlu, *Kelâm İlmine Giriş*. (İstanbul: Damla Yayınları, 2014),178.

uzak olmaları ve ismet sıfatıyla nitelenmeleri zorunludur. Günah içinde yaşayan bir kimsenin, başkasını günahattan koruması yahut korunma yolunu öğretmesi mümkün değildir. Bu sebeple, başkasını doğru yola erdirmek isteyen kişinin öncelikle kendisinin hak yolda olması gerekir; aksi halde ortaya koyduğu öğretilerin bir etkisi olmayacaktır.⁶⁹ Tokâdî ismet sıfatı hakkındaki düşüncelerini şu beyitlerle dile getirmiştir:

İmâm-ı Azam sarâhatle duyurdu

Kitâb-ı Fıkh-ı Ekber'de buyurdu

Muhammed Mustafa ni'mel'me'âbı

Yok asla bir günaha irtikâbı.⁷⁰

İslâm düşünce ekollerinin nübüvvet anlayışları, ilahî adalet, hikmet ve irade kavramlarına yükledikleri anlamlar doğrultusunda farklı yönelimler sergilemektedir. Mâtürîdî gelenek, nübüvveti hem ilahî adaletin hem de hikmetin bir gereği olarak değerlendirir. Mâtürîdîlere göre Allah, insanı akıl ve irade sahibi bir varlık olarak yaratmıştır. Bu nedenle insanın doğruyu bulabilmesi için ilahî rehberliğe ihtiyaç duyması doğaldır. Allah'ın adaleti ve hikmeti, kullarının doğru yolu bulmalarını sağlayacak peygamberleri göndermesini zorunlu kılar.⁷¹ Dolayısıyla Mâtürîdî düşüncede nübüvvet, sadece bir ilahî lütuf değil, aynı zamanda adaletin ve düzenin bir gereği olarak görülür. Eş'arî ekolü nübüvveti zorunlu bir ilahî fiil olarak değil, Allah'ın mutlak iradesine bağlı bir tasarruf olarak ele alır. Eş'arîlere göre Allah'ın herhangi bir fiili gerçekleştirmesi için dışsal bir zorunluluk bulunmaz. Dolayısıyla peygamber göndermek Allah'ın iradesiyle gerçekleşir; bu durum ne aklî ne de adalet gereği olarak zorunlu kabul edilir. Nübüvvetin gerekliliği ancak Allah'ın dilemesiyle anlam kazanır.⁷² Mu'tezile düşüncesi ise konuyu ilahî adalet ilkesi çerçevesinde değerlendirir. Onlara göre Allah, adalet sahibi olduğu için insanlara doğru yolu göstermekle yükümlüdür. İnsan akli, birçok hakikate ulaşabilse de tüm dinî ve ahlâkî gerçekleri kendi başına kavrayamayabilir. Bu nedenle Allah'ın, kullarını doğruya yönlendirmek amacıyla peygamberler göndermesi aklen zorunludur. Mu'tezile'ye göre nübüvvet, Allah'ın adaletinin bir tezahürüdür; peygambersiz bir dünya, ilahî adaletin tam anlamıyla gerçekleşmediği bir dünya olur.⁷³ Selefi düşünce ise sisteminde ise nübüvvet, tamamen naklî bir ilke olarak kabul edilmiştir. Selefiler, peygamberlik kurumunun aklî bir zorunlulukla değil, naslarla sabit bir hakikat olarak anlaşılması gerektiğini savunurlar. Onlara göre peygamber gönderilmesi, Allah'ın iradesine bağlıdır ve bu konuda aklî bir

⁶⁹ Karadeniz, "Nübüvvet ve Vahiy", 340; Ayrıca bk. Şaban Banaz, "Konyalı Mehmed Vehbi Efendi'nin Nübüvvet Anlayışı", *Akademik Sosyal Araştırmalar* 1/2 (Ocak 2023), 210.

⁷⁰ Zencânî et-Tokâdî, *Nazmü'l-Leâlî*, 42 KON 34159/2, 8b. Beyin Türkçesi şöyledir: İmâm-ı Âzam Ebû Hanîfe, el-Fıkh-ı'l-ekber adlı eserinde açıkça belirtmiştir ki, Peygamber Efendimiz günahsızdır; Allah onu günahlardan tamamen korumuştur.

⁷¹ Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, 161.

⁷² Eş'arî, el-Lüma fî'r-red alâ ehli'z-zeyğ ve'l-bida thk. Hammûde Ghurâbe. (Kahire: Dârü'l-Kütübi'l-Arabiyye, 1955), 73.

⁷³ Kâdî Abdülcebbar, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, 568.

zorunluluk ileri sürmek doğru değildir. Bu anlayış, Selefi düşüncenin genel karakteriyle uyumludur; zira Selefilikte dinî hakikatlerin temeli akıl yürütmeden ziyade vahiydir.⁷⁴

Nazmu'l-leâli'de peygamberlerin mucizeler göstermesi, velîlerin keramet sahibi olabilmesi ve olağanüstü olayların tasnifi gibi konulara da temas edilmiştir. Mucizeler, peygamberlik iddiasının doğruluğunu destekleyen olağanüstü hadiseler⁷⁵ olarak ele alınırken; keramet, peygamber olmayan salih kullar aracılığıyla vuku bulan harikulade olaylar⁷⁶ olarak tanımlanmıştır. Bu noktada, Ehl-i Sünnet âlimleri genellikle kerameti kabul etmekte,⁷⁷ Mu'tezilî âlimler ise temkinli bir yaklaşım sergilemektedir. Onlar için kerameti kabul etmek mucize kavramına ihanet etmek demektir. Bu sebeple keramet ve mucize aynı kavramdır.⁷⁸ Bu konuyu Tokâdî şu beyitte vermiştir:

Kerâmât-ı velî hakdur ne şübhe

*Buna inkâr idendur kavm-i belhe.*⁷⁹

Tokâdî'nin bu konudaki düşünce sistemi de Mâtürîdî gelenekten beslenen bir çizgiyi ortaya koymakta ve bu gelenekte görülen akıl-nakil dengesi onun eserlerinde açık bir şekilde yansımaktadır. Tokâdî'nin meseleleri ele alış tarzı hem aklî temellere hem de naklî delillere dayanarak mutedil bir yaklaşım sergilediğini göstermektedir. Nübüvvetin zorunluluğu, peygamberlerin ismet sıfatı ve mucizeye dair değerlendirmeleri ise Tokâdî'nin Mâtürîdî kelâm anlayışına bağlılığını ortaya koymaktadır.⁸⁰ Bu bağlamda onun, Mâtürîdî geleneğin temel esaslarını kendi eserinde sistemli bir biçimde işlediğini ve bu geleneğin sürekliliğine katkıda bulunduğu söylemek mümkündür.

3.3. Allah'ın ve Kulların Fiilleri

İnsanın fiilleri meselesinin tartışma konusu hâline gelmesi, İslâm'ın ilk dönemlerinde yaşanan siyasî ve toplumsal olaylarla ilişkilendirilmektedir. Nitekim Cemel Vak'ası ve Sıffin Savaşı, bu tartışmanın ilk kıvılcımlarını ortaya çıkaran hadiseler olarak kabul edilmektedir. Müslümanların iki farklı grup hâlinde karşı karşıya gelerek birbirlerinin kanını dökmeleri hem ölenlerin hem de öldürenlerin ahiretteki durumlarının ne olacağı sorusunu gündeme taşımıştır.⁸¹ Bu sorular etrafında şekillenen tartışmalar, İslâm âlimlerinin söz konusu iki taraf hakkında ileri sürdükleri görüşlerle birlikte, kelâm ilminin temel meselelerinden biri olan

⁷⁴ İbn Kayyim el-Cevziyye, *Miftâhu dâri's-sa'âde*. (Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1986), II/85-88.

⁷⁵ Hayati Aydın, "İslâm İnancıları Açısından Mucize, Kerâmet, Sihir ve İs Tıdrac Kavramları Üzerine Bir İnceleme", *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 17/32 (Aralık 2015), 106-107.

⁷⁶ Durmuş Özbek, "Hârikulâde Olaylar ve İhânet/ Hızlân", *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 14/14 (Mart 2002), 93-97.

⁷⁷ Hasan Sefa Turan, "Mütekaddim Dönem Sünnet Kelâmında Keramet", *Tasavvur: Tekirdağ İlahiyat Dergisi* 7/1 (Haziran 2021), 81.

⁷⁸ Abdulvahap Yıldız, "Kerâmet ve İstidrâc", *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 14/21 (Haziran 2009), 45; Salih Sabri Yavuz, "Ehl-i Sünnet ve Mutezile Bağlamında Doğruluk Ölçüsü Olarak Keramet", *Kelâm Araştırmaları* 3/1 (2005), 95.

⁷⁹ Zencânî et-Tokâdî, *Nazmü'l-Leâli*, 42 KON 34159/2, 8a. Beyin Türkçesi şöyledir: Velîlerin kerametleri gerçektir, bunda hiçbir şüphe yoktur. Buna inanmayan kimseler, akılsız bir topluluktur.

⁸⁰ İshâk b. Hasan et-Tokâdî. *Hâşiye alâ Şerhi'l-Akâid*. Süleymaniye Ktp., Ayasofya, nr. 2446, vr. 12b.

⁸¹ Eş'arî, Ebu'l-Hasan. *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve İhtilâfü'l-Musallîn*, nşr. Helmut Ritter. (Wiesbaden: Franz Steiner Verlag, 1980), 125.

“insanın fiilleri” probleminin doğmasına zemin hazırlamıştır. Zamanla bu konu farklı ekoller arasında ciddi görüş ayrılıklarına sebep olmuş ve fırkaların teşekkülünde belirleyici bir rol oynamıştır. Bu bağlamda “insan fiilleri” meselesi, İslâm kelâmı içerisinde en çok tartışılan ve en önemli başlıklardan biri hâline gelmiştir.⁸² Mezhepler, insanın fiilleri konusunda farklı görüşler geliştirerek ayrılmıştır.

Haricîler, büyük günah işleyen bir kimsenin kâfir olacağını savunarak, insanın bütün fiillerinden mutlaka sorumlu olduğunu ileri sürmüşlerdir.⁸³ Cebriyye ise tam tersi bir görüş sergileyerek, insanın hiçbir fiilinde etkili olmadığını ve bütün fiillerin Allah tarafından ezelden belirlenmiş olduğunu savunmuştur. Cebriyye'ye göre insanın hayatı, değiştirilemez bir senaryoya ve rüzgâr önündeki yaprağa benzer.⁸⁴ Mu'tezile ekolü, insan fiillerini adalet ilkesi çerçevesinde ele almıştır. Onlara göre insanın fiillerinde hür iradeye sahip olması zorunludur; aksi takdirde Allah'ın adaleti zedelenmiş olur. Dolayısıyla insan kendi fiilinin yaratıcısıdır ve bu sorumluluğu üstlenebilmektedir. Bu anlayışta, kul kendi kudreti ile fiil meydana getirir; fiiller doğrudan Allah'a nispet edilmez.⁸⁵ Eş'arîler, insan fiillerinin kudret ve yaratılışında Allah'ın mutlak rolünü vurgularlar. İnsanda bir kudret bulunmakla birlikte, fiilin yaratılması doğrudan Allah'a aittir. İnsanın iradesi ve fiilleri Allah tarafından yaratılmakta olup, kul sadece kesb yoluyla fiillere eşlik eder. Bu görüşte insanın bilinçli yahut bilinçsiz fiilleri arasında yaratılış bakımından fark yoktur.⁸⁶ Mâtürîdî düşünce sistemine göre insan, fiil gerçekleştirme kudretine sahiptir. Allah insana hem iyi hem de kötü fiilleri yapma gücü vermiştir, fakat hangi fiili tercih edeceği insanın özgür iradesine bırakılmıştır. Dolayısıyla, Allah'ın yasakları ve izinleri insanın fiilinde doğrudan etkili değildir; insan kendi iradesiyle tercih yapar ve fiilinin sorumluluğunu taşır.⁸⁷ Ebû Hanîfe'ye göre kul, fiillerinde Allah'ın yarattığı kudret ile özgürdür. Allah kula istitâat verir; ancak hayır veya şer fiilleri tercih etme hakkı kula aittir. Bu çerçevede insan hem fiilinden sorumlu tutulur hem de eylemlerinin faili olarak değerlendirilir. Allah'ın yaratması, insanın iradesiyle birleşir.⁸⁸

Tokâdî, kulun fiillerinde mutlak bir cebr olmadığını, kulun bir tercih ve seçme yeteneğine sahip olduğunu eserinde şöyle vurgulamıştır:

Hüdâ halk eyler ef'âl-i 'ibâdî

⁸² İlyas Üzümlü, “Kaderiyye”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul, 2001), 44/64–65; Hafzullah Genç, “Eş'ari Düşüncesinde İnsan Fiilleri”, *İslâmî Araştırmalar* 27/3 (2016), 429.

⁸³ Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve İhtilâfî'l-Musallîn*, 86.

⁸⁴ Ebû'l-Feth Abdülkerîm Şehristânî, *Milel ve Nihal: Dinler, Mezhepler ve Felsefî Sistemler Tarihi*, çev. Mustafa Öz (Fatih, İstanbul: Litera Yayınları, 2021), 53.

⁸⁵ Kadî Abdülcebbar, *Mu'tezile'de Din Usûlü*, çev. Murat Memiş (İstanbul: İz Yayıncılık, 2019); Çağfer Karadaş, “İnsan Fiilleri”, *Kelâm*, ed. Şaban Ali Düzgün (Ankara: Grafiker Yayınları, 2016), 405–406.

⁸⁶ Eş'arî, *el-Lüma fî'r-Red alâ Ehli'z-Zeyğ ve'l-Bida*, 74. Ayrıca bk. Bayram Çınar, “İslâm Kelâm Ekollerinde İnsan Fiilleri ve İnsanın Sorumluluğu İlişkisi”, *Yalova Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 10/21 (2020), 36.

⁸⁷ Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, 366; Mustafa Sait Yazıcıoğlu, “Maturidi Kelamında İnsan Hürriyeti Meselesi”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 30/1-4 (15 Temmuz 1988), 243; Karadaş, “İnsan Fiilleri”, 409.

⁸⁸ Öz, *İmam-ı A'zam'ın Beş Eseri*, 55; Şükran Karabulut, *Ebu Hanefî'nin Kader, İnsan Fiilleri ve Büyük Günah Hakkındaki Görüşleri* (Bursa: Uludağ Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2008), 35–37.

Onadur mümkinatın istinadı.

Bel var ‘abde fiil-i ihtiyârî

Değildir cebr-i mahz ve ıztırârî.⁸⁹

Tokâdî, eserinde, İmâm Mâtürîdî ve Ebû Hanîfe’yi “zamanın bulunmazları” olarak niteleyerek onlara yönelik övgüsünü dile getirir. Bu girişin ardından Tokâdî, kulun fiilleri meselesine temas eder ve insan fiillerinde ne mutlak bir zorlama ne de tam anlamıyla bir özgürlüğün bulunduğunu belirtir. Ona göre insan, kendisine emredileni yerine getiren bir varlıktır. Burada özellikle kulun fiilleri ile Allah’ın kudreti arasındaki ilişkiyi vurgulayan Tokâdî, Allah’ın fiilleri yarattığını, kulun ise onları gerçekleştirdiğini açıklar. Tokâdî, bu görüşleri dile getirirken Eş’arî’nin kulların fiilleri hususundaki yaklaşımına da eleştirel bir tavır sergiler. Eş’arî’nin, kulun fiillerini kendi iradesiyle seçebileceği yönündeki görüşünü kabul edilemez bulur ve bu anlayışı itikadî açıdan tenkit eder.⁹⁰ Onun Eş’arî’ye yönelttiği bu açık eleştiriler, Tokâdî’nin itikadî çizgide Mâtürîdî geleneğe bağlı kaldığını ve Ebû Hanîfe’nin görüşlerini esas aldığını ortaya koymaktadır. Böylelikle Tokâdî, kelâmî tartışmalar içerisinde konumunu netleştirmekte ve Mâtürîdî düşüncenin savunucusu olduğunu güçlü bir şekilde ifade etmektedir. Ayrıca Tokâdî, kulun fiillerinin övgüye mazhar olabileceğini, ancak bu fiillerin yine Allah’ın kudreti sayesinde meydana geldiğini özellikle vurgular. Bu yaklaşım, Mâtürîdî geleneğin temel özelliklerinden biri olan “Allah’ın kudretinin mutlaklığı ile kulun iradesinin sorumluluğu” arasındaki dengeyi yansıtmaktadır. Tokâdî’nin bu değerlendirmeleri, kulların fiilleri meselesinde İmâm Mâtürîdî ve İmâm-ı Âzam Ebû Hanîfe’nin düşünce sistemleri doğrultusunda hareket ettiğini göstermektedir. Böylelikle onun eserinde ortaya koyduğu görüşler, hem klasik Ehl-i sünnet kelâm anlayışına bağlılığını hem de bu anlayışı sürdürmedeki rolünü ortaya koymaktadır.

3.4. İman ve Amel İlişkisi

İman, sözlükte güven duymak ve güven içerisinde onaylamak anlamına gelirken, terim olarak peygamberlerin Allah’tan getirdiği hakikatleri tasdik etmek olarak kullanılmaktadır.⁹¹ Amel ise kişinin ceza veya mükâfatla sonuçlanacak davranışlarını ifade eder.⁹² İman ve amel kavramları, İslâm düşünce tarihinde tartışmaların merkezinde yer almış, farklı mezhepler arasında çeşitli yorum farklılıklarına yol açmıştır.

Hâricîler, imanı tasdik, ıkrar, marifet ve amel unsurlarının toplamı olarak tanımlar. Onlara göre bu unsurlardan herhangi birinin eksikliği kişinin imanını geçersiz kılar. Büyük büyük günah işleyen kimse iman dairesinden çıkar ve kâfir olur. Hâricîler için iman kavramı

⁸⁹ Zencânî et-Tokâdî, *Nazmü’l-Leâfî*, 42 KON 34159/2, 3b. Beyitin Türkçesi şöyledir: Allah, kulların fiillerini yaratandır, Bütün mümkün varlıkların dayanağı da odur ancak kulda da bir iradî fiil vardır; yani bu durum ne tam bir cebirdir ne de tam bir zorunluluktur.

⁹⁰ Tokâdî, *Hâşiye alâ Şerhi’l-Akâid*, 21a–23b.

⁹¹ Mustafa Sinanoğlu, “İman”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul, 2000), 22/212.

⁹² Süleyman Uludağ, “Amel”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 1991, 3/13–16.

mü'mini tanımlamaktan çok kâfiri tespit etmeye yöneliktir.⁹³ Mürcie, Haricîlerin sert yaklaşımına karşı çıkararak, büyük günah işleyen kimsenin hâlen mü'min olduğunu savunur. Onlara göre iman kalp ile tasdik ve dil ile ikrardır; amel ise imanın bir parçası değildir. Büyük günah işleyen kişinin akıbeti Allah'ın takdirine bırakılır.⁹⁴ Mu'tezile, iman ve amel ilişkisinde orta bir yol benimsemiştir. İmana kalbin bilmesi ve dilin ikrarı dâhildir. Ameli imanın bir cüzü olarak gören Mu'tezilîler, büyük günah işleyen kişinin iman ile küfür arasında bir konumda olduğunu savunurlar. Bu anlayış, onlarda "el-menzile beyne'l-menzileteyn" ilkesini doğurmuştur.⁹⁵ Eş'arî düşüncesi, imanı kalbin tasdiki ve dilin ikrarı olarak tanımlar. Amelin, imanın bir parçası olmadığı savunulur. Amelsiz bir mü'minin de iman sahibi olabileceği belirtilir. Büyük günah işleyen kişi günahkâr kabul edilir, kâfir sayılmaz; son hüküm Allah'a aittir.⁹⁶ Mâtürîdîlere göre iman, hakikati kesin bir delille onaylamak ve kalbin tasdik etmesidir. Amel, imanın bir parçası sayılmaz. Bu anlayışa göre büyük günah işleyen kimse imanını kaybetmez ancak işlediği günahı hafife alırsa veya helal sayarsa imanını kaybeder. Günahkâr bir mü'minin son hükmü Allah'a aittir.⁹⁷

Tokâdî iman meselesindeki görüşünü Ebû Hanîfe'nin ismini zikrederek leâlî'de şöyle beyan etmiştir:

Niza etmiş bu fennin ehl-i ilmi

Amel imandan cüz' mi değil mi

İmam-ı Âzam buyurmuş cüz' değildir

*Bu söz tahkik gülzarında güldür.*⁹⁸

İman meselesinde İmâm-ı Âzam'ın düşüncelerine övgüyle yer vermesi Tokâdî'nin iman-amel münasebeti hususunda Ebû Hanîfe'nin yaklaşımını benimsediğini ortaya koymaktadır. Zira İmam-ı Âzam'a göre amel, imanın bir parçası değildir. Tokâdî, onun sözlerini eserinde naklederken bu ifadelerin bir gül bahçesindeki gül mesabesine sahip olduğunu belirtmektedir. Bu durum, Tokâdî'nin yalnızca İmâm-ı Âzam'ın fikirlerini kabul etmekle kalmayıp, aynı zamanda bu düşüncelerin güçlü bir müdâfii olduğunu da göstermektedir.⁹⁹ Nitekim İmâm-ı Âzam'a göre günah, kişinin imanını ortadan kaldırmaz; günahkâr kimse için doğrudan cehennemliktir denilemeyeceği gibi, kâfir olduğu da iddia edilemez. Böyle bir kimse ancak fasık

⁹³ Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve İhtilâfû'l-Musallîn*, 86.

⁹⁴ Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve İhtilâfû'l-Musallîn*, 139.

⁹⁵ Kâdî Abdülcebbar, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, 602.

⁹⁶ Eş'arî, *el-İbâne an Usûli'd-Diyâne*, 115.

⁹⁷ Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, 364.

⁹⁸ Zencânî et-Tokâdî, *Nazmü'l-Leâlî*, 42 KON 34159/2, 7b. Beyitin Türkçesi şöyledir: Bu konuyu ilim ehli tartışmıştır: Amel imandan bir parça mıdır, değil midir? İmam-ı Âzam (Ebû Hanîfe) buyurmuştur ki: Amel imandan bir parça değildir. Bu söz, hakikat bahçesinde açmış bir güldür.

⁹⁹ Tokâdî, *Nazmü'l-Leâlî fi'l-Kelâm*. nşr. Abdullah Aydın. (İstanbul: İSAM Yayınları, 2018), 54-55.

olarak nitelendirilmektedir.¹⁰⁰ Tokâdî'nin eserindeki beyitlere baktığımızda aynı görüşe sahip olduğunu söylemek mümkündür. Nitekim o bu konuda şunları söylemiştir:

Kebâ'ir 'abdi imandan çıkarmaz.

Mücerred ma'siyetten küfre varmaz.

Muhalled beklemez nâr-ı cahimun,

*Umar gufrânını Rabb-i Rahîmun.*¹⁰¹

İmâm-ı Âzam'a göre iman, kalbin tasdiki ve dilin ikrarıdır. Büyük günah işlemek kişiyi dinden çıkarmaz; kişi fâsık olur ama mü'minlik sıfatını yitirmez. Büyük günah işleyen kimse imanını taşımaya devam eder, ebedî cehennemlik olmaz.¹⁰² Bu görüşünden hareketele Tokâdî'nin görüşlerinin, İmâm-ı Azam'ın görüşlerine benzediği söylenilebilir.

Tokâdî'nin değerlendirmelerinden açıkça anlaşılmaktadır ki, büyük günah meselesinde Haricîler, Mürcie ve Mu'tezile ekolleriyle aynı kanaati paylaşmamaktadır. Onun bu husustaki yaklaşımı, Ehl-i Sünnet âlimlerinin açıklamalarıyla paralellik arz etmektedir. Zira Ehl-i Sünnetin genel prensiplerine göre, büyük günah işleyen kimse imandan çıkmış sayılmamakta, dolayısıyla kâfir olarak nitelendirilmemektedir.¹⁰³ Bu bakış açısı, günahın iman ile ilişkisini koparmamakta, ancak iman-amel ayrımı çerçevesinde günahın kişiyi fâsık kıldığını kabul etmektedir. Her ne kadar Tokâdî, iman-amel meselesinde Ebû Hanîfe'nin görüşünü doğrudan zikretmiş olsa da büyük günah konusunu işlerken onun ismini anmamıştır. Bununla birlikte, Ebû Hanîfe'ye ait olan “Büyük günah işleyen kimse, kalbinde iman bulunduğu sürece kâfir değil, mü'min kabul edilir” şeklindeki temel düşünceyi eserinde dile getirmesi, onun meseleye İmâm-ı Âzam ile aynı çizgiden baktığını açıkça göstermektedir.¹⁰⁴ Bu noktada Tokâdî'nin, Ebû Hanîfe'nin görüşlerini yalnızca aktarmakla kalmadığı, aynı zamanda bu görüşleri sahiplenerek güçlü bir şekilde savunduğu da anlaşılmaktadır. Tokâdî'nin bu mesele hakkındaki açıklamalarını, Haricîlik ve Mu'tezile düşüncesindeki aşırı yaklaşımlara yönelik bir reddiye olarak nitelendirmek mümkündür. Zira onun değerlendirmeleri, bu mezheplerin büyük günah işleyen kimseyi kâfir sayan veya iman-amel ilişkisinde farklı bir perspektif geliştiren anlayışlarına karşı eleştirel bir tavır ortaya koymaktadır. Böylelikle Tokâdî'nin yalnızca bu görüşleri benimsememekle yetinmediği, aynı zamanda onlara eleştirel bir bakış geliştirdiği ve Mâtürîdî çizgiye uygun mutedil bir yaklaşımı benimsediği açıkça görülmektedir.

3.5. Kabir Hayatı ve Azabı

İslâm inancında ölüm ile yeniden diriliş arasında geçen döneme “berzah hayatı” denir. Bu dönem, ruhun bedenden ayrılmasıyla başlayan ve mahşer günü yeniden bedenle

¹⁰⁰ Öz, İmam-ı A'zam'ın Beş Eseri, 55.

¹⁰¹ Zencân-î et-Tokâdî, Nazmü'l-Leâlî, 42 KON 34159/2, 6b. Beyitin Türkçesi şöyledir: Büyük günahlar kulunu imandan çıkarmaz. Sırf bir günah işlemekle kişi kâfir olmaz. Cehennem ateşinde ebedî kalmaz, Rahîm olan Rabb'inin bağışını umar.

¹⁰² Öz, İmam-ı A'zam'ın Beş Eseri, 55.

¹⁰³ Eş'arî, Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve İhtilâfî'l-Musallîn, 1/127.

¹⁰⁴ Ebû Hanîfe, el-Fıkhu'l-Ekber. nşr. M. Zâhid el-Kevserî. (Kahire: el-Mektebetü'l-Ezheriyye li't-Türâs, 1949), 57.

buluşmasına kadar süren bir evredir. Kabir hayatı hem ruhsal hem de bazı yorumlara göre bedenseldir. Kişi bu süreçte azap veya nimetle karşılaşabilir. Bu yönüyle kabir hayatı, bir çeşit ön-âhiret yaşantısı niteliği taşır.¹⁰⁵

Ehl-i Sünnet düşüncesine göre kabir azabı hem ruhen hem de bedenlen gerçekleşen bir hakikattir. Bu anlayışa göre azap, kişinin dünya hayatındaki amelleri doğrultusunda şekillenir. Salih amellerle öne çıkan kimseler kabirde nimetle karşılaşırken, inkâr edenler ve asi mü'minler azaba uğrarlar. Söz konusu azabın doğruluğu, Kur'an ve hadislerdeki delillerle sabit görülmüştür.¹⁰⁶ Eş'arîler, kabir azabının hem naslarla hem de sahabe icmâsıyla sabit olduğuna inanırlar.¹⁰⁷ Hz. Peygamber'in kabir azabından Allah'a sığınmayı tavsiye etmesi ve buna dair dualar, bu inancı destekleyen örneklerdir. Ayrıca "Onlara iki defa azap edeceğiz"¹⁰⁸ ayetindeki ifadeden biri, kabir azabı olarak yorumlanmıştır. Eş'arî düşüncesine göre Hz. Peygamber'in kabir azabı hususunda duaları mevcuttur ve bu duaları başkalarına tavsiye ve tembih etmiştir. Eş'arî düşüncede, kabir azabı iman esaslarından biri olarak görülme de inançla yakından ilişkilendirilir.¹⁰⁹ Mâtürîdîlere göre kabir azabı, kişinin amellerine bağlı olarak yaşanacak bir gerçekliktir. İmam Mâtürîdî, kabir azabını "azâb-ı arz" ve "azâb-ı 'ayn" şeklinde ikiye ayırır. Birincisi, kişinin gideceği yeri görerek acı duymasındır ki buna azab-ı arz denir, ikincisi ise cehennem azabına doğrudan maruz kalmasıdır ki buna da azab-ı ayn denir. Bu ayrım, Mâtürîdî düşüncesinin ahiret öncesi hesap ve cezanın ciddiyetini vurgulamaktadır.¹¹⁰ Mu'tezile mezhebi, kabir azabının akıl ve nakil yönünden zorunlu olmadığını ileri sürer. Onlara göre ölen kişinin bedeni cansız olduğu için azap hissedemez; bu nedenle azap yalnızca ruhsaldır.¹¹¹ Bazı âlimler bu görüşü, Mu'tezile'nin kabir azabını tamamen reddettiği şeklinde yorumlasa da mezhep mensuplarının çoğu bu azabın mecazi ya da ruhsal düzeyde gerçekleşeceğini savunmuştur.¹¹²

Nazmu'l-le'âli'de bu konuya özel beyitler ayıran Tokâdî, kabir azabının hem kâfirler hem de günahkâr mü'minler için geçerli olduğunu şu beyitle belirtir:

*Azâb-ı kabr var kâfir-i la'îne
Dahi bazı usât-ı mü'minine
Mezarı ravza eyler Rabb-i izzet
Budur ten'im-i ehl-i hayr-u ta'at*

¹⁰⁵ İlyas Çelebi, "Ölüm ve Sonrası", *Kelam*, ed. Şaban Ali Düzgün (Ankara: Grafiker Yayınları, 2016), 630-631.

¹⁰⁶ Mehmet Kubat, "Mezheplerin Ana İhtilâf Konularından Biri Olarak Kabir Azâbı", *Mesned İlahiyat Araştırmaları Dergisi* 11/1 (2020), 14.

¹⁰⁷ Eş'arî, *el-İbâne an Usûlî'd-Diyâne*, 50; Ayrıca bk. Mehmet Ödemiş, "Tartışmalı Bir Akide Problemi Olarak Kabir Azabı", *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 15/30 (Aralık 2017), 519.

¹⁰⁸ Tenvbe, 9/101.

¹⁰⁹ Eş'arî, *el-İbâne an Usûlî'd-Diyâne*, 52; Ekrem Uysal, "Ehl-i Sünnet ve Mu'tezile'ye Göre Kabir Azabı", *Batman Üniversitesi İslâmî İlimler Fakültesi Hakemli Dergisi* 1/2 (2017), 72.

¹¹⁰ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*. thk. Ahmet Vanlıoğlu - Bekir Topaloğlu. (İstanbul: Dâru'l-Mîzân, 2005), 10/225-227; Uysal, "Ehl-i Sünnet ve Mu'tezile'ye Göre Kabir Azabı", 72.

¹¹¹ Kâdî Abdülcebbar, *el-Muğnî fi Ebvâbi't-Tevhîd ve'l-Adl*. thk. Mahmûd Muhammed el-Hudayrî. (Kahire: Dâru'l-Kütübî'l-Mısriyye, 1965), 13/224.

¹¹² Murat Akın, "Mu'tezile'ye Göre Kabir Azabı", *Diyanet İlmi Dergisi* 53/4 (2017), 164-173.

Kimin inkârı var Mûnker Nekire

*Görür girdükte ol kabir-i hafîre.*¹¹³

Tokâdî Allah’a itaat eden kimseler için kabrin cennet bahçelerinden bir bahçeye isyankârlar için ise azap mekânına dönüşeceğini dile getirmekte; kabir sorgusunu inkâr edenlerin de Mûnker ve Nekir’in karşısında mahcup kalacaklarını ifade etmektedir.¹¹⁴ Müellifin bu görüşleri, Ehl-i Sünnet çizgisiyle tamamen örtüşmekte olup, Tokâdî’nin taraflı tavrını yansıtmaktadır. Tokâdî’nin kabir azabına ilişkin görüşleri incelendiğinde, herhangi bir mezhep imamının kanaatine aykırı bir yaklaşım sergilemediği, ancak kabir azabının mevcudiyetine dair kullandığı ifadelerin Ehl-i Sünnet düşüncesiyle örtüştüğü görülmektedir. Tokâdî, doğrudan bir eleştiri yöneltmemekle birlikte, kabir azabının inkârcılar ve günahkâr kullar için söz konusu olduğunu, buna karşılık günahlardan sakınan kimseler için kabir hayatının bir nimet ve huzur yeri olacağını vurgulamıştır. Bu anlayış, Ehl-i Sünnet anlayışına göre kabir azabının hem ruhen hem de bedenlen gerçekleşeceği ve bunun da kişilerin dünyadaki amellerine bağlı olacağı fikriyle uyumludur.

Tokâdî’nin kabir azabına dair değerlendirmeleri, Ehl-i Sünnet akâidinin temel ilkeleriyle paralellik arz etmektedir. Onun beyitlerindeki ifadeler, kabir azabının varlığını kabul ettiği gibi, bu azabın kimlere uygulanacağı hususunda da net bir tavır ortaya koymaktadır. Bu yönüyle Tokâdî, Ehl-i Sünnet düşünce geleneği içerisindeki mâtürîdî aidiyetini yansıtmakta ve kabir azabı meselesinde söz konusu geleneğin genel yaklaşımını devam ettirmektedir.

3.6. Haşır

Haşır, sözlükte bir topluluğun zorla yerinden çıkarılıp bir araya getirilmesi anlamına gelmektedir. Terimsel anlamda ise, kıyamet sonrası tüm insan ve varlıkların diriltilerek mahşer denilen alanda toplanmalarıdır.¹¹⁵ Kur’ân’da ve hadislerde haşır konusuna ilişkin çok sayıda delil yer almakta olup, İslâm inancına göre bu aşama, diriliş sonrasında gerçekleşen ve insanın hesaba çekilmeden önce bekletildiği aşamadır. İslâm Mezhepleri arasında haşrin varlığı konusunda ihtilaf bulunmamakla birlikte, mahiyeti ve gerçekleşme biçimi hususunda farklı görüşler savunulmuştur.¹¹⁶

Mâtürîdî düşünce sistemi, haşır konusuna büyük önem atfetmiş, yeniden dirilişin hem ruhen hem de cismanî olacağını savunmuştur. Mezhebin temel kaynaklarında haşır, kıyamet sonrası kurulan büyük bir ilahî mahkemenin başlangıcı olarak görülür.¹¹⁷ Mâtürîdî kalamcılar, mahşer gününde insanların aciz, bitkin ve korku içerisinde Allah’ın huzurunda toplanacağını ifade ederler. Bu topluluğun, dünyada Allah’ın emirlerine karşı ilgisiz ve itaatsiz olanlardan

¹¹³ Zencân-î et-Tokâdî, *Nazmü’l-Leâlî*, 42 KON 34159/2, 5b. Beyitin Türkçesi şöyledir: Kabir azabı vardır, Allah’ın lanetlediği kâfire ve aynı zamanda bazı günahkâr müminlere de. Yüce Allah, salih kullarının mezarını cennet bahçesine çevirir; Bu hayır ve ibadet ehline verilen nimettir. Mûnker ve Nekir meleklerinin sorgusunu kim inkâr edebilir ki? Kabre giren kişi (ölü), o sorguyu mutlaka görür ve yaşar.

¹¹⁴ Zencân-î et-Tokâdî, *Nazmü’l-Leâlî*, 42 KON 34159/2, 5b.

¹¹⁵ Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât fî Garîbi’l-Kur’ân*. thk. Safvân Adnân Dâvûdî. (Dımaşk: Dârü’l-Kalem, 1992), 142.

¹¹⁶ Süleyman Toprak, “Haşır”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul, 1997), 16/416-417.

¹¹⁷ Mâtürîdî, *Te’vîlâtü’l-Kur’ân*. thk. Ahmet Vanlıoğlu. (İstanbul: Mizan Yayınevi, 2005), 15/245.

oluşturduğuna işaret edilir. Diriliş sürecinde insanların yüzlerinin amellerine göre ya nurlanacağı ya da kararacağı vurgulanır. İnsanın ruh-beden bütünlüğü içinde tekrar dirilerek ahirette hakiki bir hesaba çekileceği savunulur.¹¹⁸ Eş'arîler, haşır sürecini iman esaslarından biri olarak kabul eder ve bu konuda naklî delilleri esas alırlar. Onlara göre, haşır hem ruhen hem bedenen vukû bulacaktır. Bedenin mahiyeti konusunda açık bir tanım yapılmamakla birlikte, Allah'ın bu dirilişi gerçekleştirmeye kâdir olduğu noktasında tam bir teslimiyet vardır. Eş'arî kelamında haşırın aklen değil, yalnızca naklen sabit olduğu ifade edilir. Bu sebeple haşırın gerçekliğini inkâr edenler, Eş'arî düşüncede inanç eksikliğine düşmüştür.¹¹⁹ Mu'tezile, haşırın vukuunu kabul etmekle birlikte, yeniden dirilişin mahiyetine dair daha farklı bir tutum sergiler. Bazı Mu'tezilî düşünürler dirilişin yalnızca ruhen gerçekleşeceğini ileri sürmüş; cismanî dirilişi mecazî veya sembolik olarak değerlendirmiştir. Onlara göre ilahî adaletin gerçekleşmesi için ruhun bilinci yeterlidir. Bu görüş, Mu'tezile'nin akılcı yönteminden kaynaklıdır. Ancak bu yaklaşım, Ehl-i Sünnet düşüncesinden önemli ölçüde ayrılmaktadır.¹²⁰

Nazmu'l-Leâli'de haşır meselesine dair özel beyitler kaleme alan Tokâdî, yeniden dirilişin hem ruhen hem bedenen olacağını şu beyitle ifade eder:

Nusus-ı katı'a var ruz-ı haşre.

Kuburında çıkar mevtası taşra.

Girer ervah-ı ebdanı atika.

Budur bas-ı kıyamet fi'l-hakika.

Beden haşırini münkir felsefidür.

*Milel erbabına ğayrı hafidür.*¹²¹

Tokâdî'ye göre, kabirlerden yeniden diriltilecek olan ölülerin ruhları, yaratılıştaki kendilerine verilen bedenlere iade edilecek ve bu suretle hakiki manada diriliş (ba's) gerçekleşecektir. Onun bu yorumu, kıyamet sonrası dirilişin yalnızca ruhsal bir hâl olmadığını, aynı zamanda cismanî bir mahiyet taşıdığını ortaya koymaktadır. Tokâdî, bu yönüyle dirilişin sadece manevî boyutla sınırlı olduğunu iddia eden görüşlere karşı çıkarak, ruh ile bedenin bütünlüğünü savunmuş ve hakiki haşırın bu ikisinin birlikte varlığıyla mümkün olacağını dile getirmiştir.¹²² Tokâdî, bu konuda da Ebû Hanîfe'nin çizgisini takip etmiş, özellikle bedenin yeniden dirilişini inkâr eden veya bunu mecazî anlamda yorumlayan düşünce akımlarını açık

¹¹⁸ Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'an*, 15/246.

¹¹⁹ Eş'arî, *el-İbâne an Usûli'd-Diyâne*, 53; Zeliha Demirel, "Ehl-i Sünnet'e Göre Ölüm Sonrasında Yeniden Diriliş", *İslâmî İlimler Araştırmaları Dergisi* 11 (Haziran 2022), 107-108.

¹²⁰ Kâdî Abdülcebbar, *el-Muğnî fi Ebvâbi't-Tevhîd ve'l-Adl*, 15/45; Hüseyin Çelik, "Mu'tezile Mezhebinin Kur'an Anlayışı ve Günümüzde Yansımaları", *İslâmî İlimler Araştırmaları Dergisi* 12 (Aralık 2022), 83.

¹²¹ Zencânî et-Tokâdî, *Nazmü'l-Leâli*, 42 KON 34159/2, 5b. Beyitin Türkçesi şöyledir: Haşır gününün varlığına dair kesin deliller vardır. Kabirlerindeki ölüler dışarı çıkar, ruhlar eski bedenlerine girer; Gerçekte kıyamet dirilişi budur. Bedenin dirilişini inkâr edenler filozoflardır ve bu durum din sahiplerinden gizli değildir.

¹²² Tokâdî, *Nazmü'l-Leâli fi Usûli'l-İtikâd*, 45b-46a.

bir biçimde eleştirmiştir. Onun bu tutumu, Ehl-i sünnet düşünce sistemi içinde özellikle Mâtürîdî geleneğe olan bağlılığını göstermektedir. Tokâdî'nin görüşleri hem cismanî dirilişin zorunluluğunu hem de bu anlayışın inanç esasları açısından önemini vurgulamakta; böylece Ehl-i Sünnet akaidinin temel prensipleriyle uyumlu bir duruş sergilemektedir.

3.7. Rü'yetullah

Rü'yetullah kavramı, “görmek” anlamındaki “rü'yet” ve “Allah” lafızlarının birleşiminden oluşmaktadır. Kur'an'da bu ifade doğrudan yer almamakla birlikte, inkârcıların “Rabbini bize göster” gibi taleplerinden hareketle konu, erken dönemlerden itibaren kelâmî tartışmalar arasında yer almıştır.¹²³ Kelam alanında rü'yetullah iki kısımda incelenmiştir. Bunlar Allah'ın dünyada görülüp görülemeyeceği ve ahirette görülüp görülemeyeceği hususundadır.

Eş'arîler, Allah'ın ahirette görülmesini hem aklî hem de naklî delillere dayanarak mümkün görmektedir. Onlara göre var olan her şey görülebilir; Allah da var olduğuna göre, görülmesi mümkündür.¹²⁴ Bu görüşe karşı çıkan bazı âlimler olsa da mezhebin genel görüşü budur. Kur'an'daki “O gün bazı yüzler parıldayacak, Rablerine bakacaktır.”¹²⁵ âyeti ve Hz. Peygamber'in, Allah'ın ahirette ayın dolunay hali gibi görüleceğini beyan eden hadisleri, bu görüşün temel dayanaklarıdır. Görülme mekâna bağlı olmaksızın gerçekleşecektir. Mâtürîdîler, Allah'ın ahirette görülmesini kabul etmekle birlikte, bu görüşü daha sistematik temellendirmişlerdir. Onlara göre Allah'ı görmek, aklî olarak mümkün; vâciplik ise naklî delillere dayanır. Ancak bu görme, cismani değildir. Görme konusundaki izahları hassastır. Bundan maksat Allah'ın mahlûkât gibi algılanmasının önüne geçilmektir. Bu yönüyle Mâtürîdî görüş, rü'yetullahı kabul etmekle birlikte, tenzih ilkesinden taviz vermemeye özen göstermiştir.¹²⁶ Mu'tezile mezhebi, Allah'ın görülemeyeceğini savunur. Onlara göre rü'yet, görülen şeyin sınırlı ve maddi bir varlık olmasını gerektirir; bu ise Allah'ın zatına yönelik teşbih anlamına gelir. Bu gerekçeyle rü'yetullah inancı, tenzih ilkesine aykırı görülür. Mu'tezile'ye göre, Allah'ın görülmesini savunmak, onu cisimleştirmektir. Bu durum teşbih hatasıdır. Bu nedenle rü'yetullah tamamen reddedilmiş, ayet ve hadisler ise mecazî anlamda yorumlanmıştır.¹²⁷ Ebû Hanîfe'ye göre, Allah Teâlâ'nın görülmesi aklen ve naklen mümkündür. Ahiret gününde mü'minler, ilahî lütfâ mazhar olarak Rabblerini müşâhede edeceklerdir. Cennetle ödüllendirilen mü'minler, Allah'ı herhangi bir perde ya da mesafe olmaksızın temaşa etme bahtıyarlığına erişeceklerdir. Ancak bu rü'yet, hiçbir keyfiyet, şekil veya yön tasavvuru taşımayacak; dolayısıyla teşbih, temsil ya da sınırlandırma olmaksızın gerçekleşecektir. Ebû Hanîfe'nin ifadesiyle, mü'minler Yüce Allah'ı cismanî bir varlığı görür gibi değil, baş gözleriyle fakat mahlûkata benzetmeksizin görebileceklerdir. Bu yaklaşım, O'nun mutlak aşkınlığını

¹²³ Bekir Topaloğlu-İlyas Çelebi, *Kelâm Terimleri Sözlüğü* (İstanbul: İsam Yayınları, 2010), 259.

¹²⁴ Eş'arî, *el-Luma' fî'r-Red alâ Ehli'z-Zeyğ ve'l-Bida*, 127.

¹²⁵ Kıyâme, 75/22-23.

¹²⁶ Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, thk. Ahmet Vanlıoğlu. İstanbul: Mizan Yayınevi, 2005), 16/259.

¹²⁷ Kâdî Abdülcebbar, *el-Muğnî fî Ebvâbi't-Tevhîd ve'l-Adl*, 15/54-60; Fatmanur Ceran, “Mu'tezile'nin Tenzih Doktrini Bağlamında Rü'yetullah Problemi”, *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/41 (2018), 104-106.

muhafaza ederken aynı zamanda rü'yetin hakiki anlamda vuku bulacağını ortaya koymaktadır.¹²⁸

Tokâdî Ebû Hanîfe'nin görüşü benimseyerek eserinde rü'yetullahı savunmuş ve bu inancı şiirsel beyitlerle şu şekilde ifade etmiştir:

Bekâdârında ca'iz rü'yetullah

Olur bedr-ü kamer gibi nazargâh.

Bu baş göz ile görmek lâ-mekânı

Muhal olmaz cihetsiz câvidanı

Cevâzı akl ile amma vücubı

*Nukula müstenîd yokdur ruyubı.*¹²⁹

...

Görür mü'min beri içün-ü çerâdan

Geçer ol demde zevk-ı mâsivâdan

Bu da'vada delilüm nass-ı âyet

Yirmi bir sahabiden rivayet

Revâfız nâzır olmaz ol cemâle

*A'ceb hüsrân-ı ehl-i i'tizale.*¹³⁰

Tokâdî'ye göre Allah, dolunay gibi açık ve berrak bir şekilde mü'minler tarafından görülecek; ancak bu görüş cismani değil, mekânsız bir görmeye dayanacaktır.¹³¹ Müellif, rü'yet meselesini Ehl-i Sünnet geleneğinin, özellikle de Hanefî-Mâtürîdî çizginin içinde temellendirmiştir. Ona göre mü'minlerin ahirette Allah'ı "baş gözüyle" görmesi hakikidir; ancak bu görme herhangi bir keyfiyet, yön, mesafe, sınır veya teşbih unsuru taşımadan gerçekleşecektir. Tokâdî, rü'yet anlayışını naklî delillerle temellendirir; Kur'an'da geçen "yüzler vardır ki o gün Rablerine nazırdır"¹³² ayetini rü'yetin ispatı olarak yorumlarken, "gözler O'nu idrak edemez"¹³³ ayetini ise Allah'ın kuşatıcı bir kavrayıştan münezzehe olduğu şeklinde

¹²⁸ Öz, *İmam-ı A'zam'ın Beş Eseri*, 56.

¹²⁹ Zencânî et-Tokâdî, *Nazmü'l-Leâlî*, 42 KON 34159/2, 2a.

¹³⁰ Zencânî et-Tokâdî, *Nazmü'l-Leâlî*, 42 KON 34159/2, 3b. Beyitin Türkçesi şöyledir: Gözle görmek mümkün değildir; zira Allah mekânsızdır ve yönsüzdür. Akl ile Allah'ı görmek caiz sayılabilir, fakat bunun vâcipliği yoktur; rü'yetullah meselesi nakil delillerine dayanmaz. Mü'min, bakışını maddi varlıklardan uzak tutarak Allah'ı görebilir; bu anda dünyadaki zevkleri aşar. Bu iddiayı destekleyen deliller, Kur'an ayetleri ve yirmi bir sahabeden gelen rivayetlerdir. Şiîler (Revâfız) bu yüce cemâle bakamazlar; bu durum, Mu'tezile ehli için büyük bir hüsrân ve kayıptır.

¹³¹ Zencânî et-Tokâdî, *Nazmü'l-Leâlî*, 42 KON 34159/2, 2a.

¹³² Kıyâme, 75/23.

¹³³ En'âm, 6/103.

değerlendirir. Hadislerde geçen “dolunayı görür gibi” benzetmesini de teşbihsiz, “bilâ keyf” ilkesiyle yorumlayarak rü’yetin hem hakiki hem de tenzihî boyutunu muhafaza eder.¹³⁴

Tokâdî’nin en güçlü eleştirileri, rü’yeti reddeden Mu’tezile ve Şîî çevrelere yöneliktir. Ona göre bu yaklaşımların temel iddiaları birkaç noktada toplanmaktadır: İlki, rü’yetin aklen imkânsız olduğu iddiasıdır ki Tokâdî bunu “idrâk” ile “rü’yet” arasındaki farkı ortaya koyarak reddeder; ikincisi, görmenin teşbih ve tecsime yol açacağı düşüncesidir ki Tokâdî buna cihet, şekil ve mesafe gibi kayıtları reddederek karşı çıkar; üçüncüsü, görmenin duysal vasıtaya bağlı olduğu iddiasıdır ki Tokâdî ahiretteki varoluşun dünyevî fizik kurallarıyla kayıtlı olmadığını vurgulayarak cevap verir. Ayrıca, ru’yete dair hadislerin zayıf olduğu yönündeki itirazları da reddeder ve bu rivayetlerin yoğunluğunu nassın zahirine dayalı güçlü bir delil olarak kabul eder. Netice itibarıyla Tokâdî, ru’yeti reddeden yaklaşımları aşırı te’vil ve ta’til ile suçlayarak, Ehl-i Sünnet akâidinin temel ilkelerini savunmuş ve bu bağlamda Ebû Hanîfe’nin tesirini açıkça yansıtmıştır.

SONUÇ, TARTIŞMA VE ÖNERİLER

İshâk b. Hasan et-Tokâdî, 17. yüzyıl Osmanlı düşünce dünyasında hem ilmî hem de edebî kimliğiyle öne çıkan çok yönlü bir âlimdir. Onun özellikle *Nazmu’l-le’âlî* adlı eseri, Osmanlı kelâm geleneği içinde Mâtürîdî çizginin güçlü bir temsilcisi olarak dikkat çekmektedir. Eserde, itikâdî konular yalnızca teorik bir biçimde ele alınmamış; aynı zamanda dönemin mezhebî tartışmaları ve toplumsal gerçeklikleriyle ilişkilendirilerek Kadızâdeliler ile muhalifleri arasında tartışılan meseleler bağlamında yorumlanmıştır. Bu yönüyle *Nazmu’l-le’âlî*, hem ilmî hem de sosyol ve dini bir misyon üstlenmiş; Mâtürîdî inanç sisteminin savunusunu halkın anlayabileceği bir üslupla gerçekleştirmiştir.

Tokâdî’nin kelâm anlayışı, klasik Mâtürîdî gelenekten beslenmekle birlikte, 17. yüzyıl Osmanlı entelektüel iklimine uygun biçimde dinî düşüncüyü yeniden yorumlama gayreti taşımaktadır. Müellif, Ebû Hanîfe ve İmam Mâtürîdî’nin görüşlerini merkeze alarak Ehl-i Sünnet’in itikâdî ilkelerini açıklığa kavuşturmuş; buna karşılık Cebriyye, Mu’tezile ve Şîa gibi mezheplerin görüşlerini eleştirel bir bakışla değerlendirmiştir. Bu eleştiriler, yalnızca polemik düzeyde kalmamış; Tokâdî’nin mezhebî aidiyetini temellendirme ve kelâmî savunusunu sistematik bir şekilde inşa etme çabasını da yansıtmıştır.

Nazmu’l-le’âlî, biçim ve içerik açısından da dönemin kelâm literatürü içinde özgün bir konuma sahiptir. Müellifin manzum bir üslup tercih etmesi, eserin ilmî niteliğini zayıflatmamış; aksine, kelâmî meselelerin didaktik ve pedagojik bir boyut kazanmasını sağlamıştır. Bu yaklaşım, Tokâdî’nin ilim ile toplum arasında köprü kurma idealinin bir yansıması olarak değerlendirilebilir. Böylelikle eser, yalnızca medrese çevrelerine hitap eden bir ilmî risale olmaktan çıkmış, halkın dinî bilinçlenmesine katkı sunan bir öğretici metin hâline gelmiştir.

¹³⁴ Tokâdî, *Nazmü’l-Leâlî fi Usûli’l-İtikâd*, 67a-69b.

Tokâdî'nin düşünce sistemi, Osmanlı kelâm geleneğinde Mâtürîdîliğin sürekliliğini gösteren önemli bir halka niteliğindedir. Onun ilahî sıfatlar, rü'yetullah, kabir azabı ve ahiret gibi temel itikadî konularda Ehl-i Sünnet çizgisini titizlikle savunması, dönemin mezhebî istikrarını koruma yönündeki gayretinin de bir göstergesidir. Bu çerçevede *Nazmu'l-Le'âlî*, yalnızca bir inanç savunusu değil, aynı zamanda Osmanlı düşünce tarihinde mezhebî kimliğin inşası ve korunması bakımından da dikkate değer bir metin olarak değerlendirilebilir.

Tokâdî'nin *Nazmu'l-le'âlî*si, 17. yüzyıl Osmanlı kelâm düşüncesinin hem teorik hem de pratik boyutlarını yansıtan nitelikli bir eserdir. Müellifin Mâtürîdî gelenek içerisindeki yeri, sadece mezhebî sadakatiyle değil, aynı zamanda bu düşünceyi halkın anlayabileceği bir dille aktarma çabasıyla da belirginleşmektedir. Bu yönüyle Tokâdî, hem bir kelâmcı hem de bir gelenek aktarıcısı olarak Osmanlı ilim mirasına önemli katkılar sunmuştur. *Nazmu'l-Le'âlî*, onun ilmî derinliğini, edebî yetkinliğini ve mezhebî bağlılığını bir arada yansıtan, Osmanlı döneminde Ehl-i Sünnet-Mâtürîdî düşüncesinin sürekliliğini belgeleyen temel kaynaklardan biridir.

Etik Kurul Beyanı

Bu çalışma için etik kurul izni gerekmemektedir.

Yazarlık Katkısı

Bu çalışma, TOGÜ Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Kelâm ve İslâm Mezhepleri Tarihi Bilim Dalı'nda Dr. Öğr. Üyesi Şaban Banaz danışmanlığında Rukiye Kale Kaya tarafından hazırlanmış olan “İshâk b. Hasan et-Tokâdî'nin Nazmu'l Leâli Adlı Eserinin Kelâm ve İslâm Mezhepleri Tarihi Açısından İncelenmesi” başlıklı yüksek lisans tezinden üretilmiştir. Araştırma çift yazarlı olarak yürütülmüş olup, yazarlık katkısı:

1. Sorumlu Yazar: Rukiye KALE KAYA: Kavramsallaştırma, metodoloji, veri toplama, görselleştirme, analiz ve yazma: (%60),
2. Yazar: Dr. Öğretim Üyesi Şaban BANAZ: Veri iyileştirme, inceleme ve düzeltme: (%40).

Yazarlar olarak aramızda ve/veya başka kurum ve kuruluşlarla herhangi bir çıkar çatışması durumu bulunmamaktadır.

KAYNAKÇA / REFERENCES

- Abdülcebbâr, Kâdî. *Mu'tezile'de Din Usûlü*. çev. Murat Memiş. İstanbul: İz Yayıncılık, 2019.
- Abdülcebbâr, Şerhu'l-Usûli'l-Hamse. thk. Abdülkerîm Osman. Kahire: Mektebetü Vehbe, 1965.
- Abdülcebbâr, Kâdî. *el-Muğnî fi Ebvâbi't-Tevhîd ve'l-Adl*. thk. Mahmûd Muhammed el-Hudayrî. Kahire: Dârü'l-Kütübi'l-Mısriyye, 1965.
- Akbaş, Kevser. *Rızai'nin Mecmu'a-i İstihrac'ı*. Malatya: İnönü Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2021.
- Akın, Murat. "Mu'tezile'ye Göre Kabir Azabı". *Diyanet İlmi Dergisi* 53/4 (2017), 151-177.
- Arslan, Ahmet Turanç "Vasiyetnâme". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 42/556-558. Ankara: TDV Yayınları, 2012.
- Aydın, Hayati. "İslâm İnançları Açısından Mucize, Kerâmet, Sihir ve İs Tidirac Kavramları Üzerine Bir İnceleme". *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 17/32 (Aralık 2015), 105-137.
- el-Bağdâdî, İsmail Paşa. *Hediyetü'l-arifin esmai'l-müellifin ve asarü'l-musannafin*. 2 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, ts.
- Banaz, Şaban. "Konyalı Mehmed Vehbi Efendi'nin Nübüvvet Anlayışı". *Dorlion Journal Akademik Sosyal Araştırmalar* 1/2 (Ocak 2023), 200-225.
- Banaz, Şaban. "Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığında Kayıtlı Bulunan Tokatlı Alimlere Ait Akaid ve Kelama Dair Yazma Eserler". *5.Tokat Sempozyumu*. 2/26-53. İstanbul: Fc Reklam, 2023.
- Baykan, İbrahim Göksel. "Osmanlı Döneminde Tokatlı Müellifler ve Eserleri". *Gaziosmanpaşa Üniversitesi Tokat Tarihi ve Kültürü Sempozyumu*. 2/602. Ankara: Salmat Basım Yayıncılık, 2015.
- Bayram, İbrahim. "İshâk b. Hasan et-Tokâdî'nin Akaid Manzumelerindeki Mâtürîdî Kimliği ve Diğer Mezheplere Bakışı". *Uluslararası Geçmişten Günümüze Tokat'ta İlmî ve Kültürel Hayat Sempozyumu*. 1/283-312. Tokat: Gaziosmanpaşa Üniversitesi Yayınları, 2018.
- Behesnî, Ahmed b. Ahmed. *Şerhu Nazmi'l-leâlî*. Yazma Eserler, 0E_YZ_0850 0010011: 1a-109b. İ.B.B. Atatürk Kitaplığı.
- Bey, Hızır. *Kasidetü'l Nuniye*. Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesi, BB00021407/1.
- Ceran, Fatmanur. "Mu'tezile'nin Tenzih Doktrini Bağlamında Ru'yetullah Problemi". *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/41 (2018), 102-113.
- Cevziyye, İbn Kayyim. *Miftâhu dâri's-sa'âde*. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1986.
- Çavuşoğlu, Semiramis. "Kadıızâdeliler" *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 24/100-102. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Çelebi, İlyas. "Ölüm ve Sonrası". *Kelam*. ed. Şaban Ali Düzgün. 629-650. Ankara: Grafiker Yayınları, 2016.
- Çelik, Hüseyin. "Mu'tezile Mezhebinin Kur'an Anlayışı ve Günümüze Yansımaları". *İslâmî İlimler Araştırmaları Dergisi* 12 (Aralık 2022), 68-93.
- Çınar, Bayram. "İslâm Kelam Ekollerinde İnsan Fiilleri ve İnsanın Sorumluluğu ilişkisi". *Yalova Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 10/21 (2020), 31-44.
- Çiftçi, Fetullah. *Kadıızâde Mehmed Efendi'nin Mebhâs-ı İman'ı (Dil İncelemesi Tenkitli Metin Dizin)*, Diyarbakır: Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2019.
- Dalkılıç, Mehmet. "İslam Mezhepleri Bağlamında Balıkesirli İslam Âlimi İmam Birgivi'nin Ehl-i Sünnet Algısı ve Vehhâbilik/Selefilikle Suçlanmasının Günümüze Yansımaları". *Balıkesirli Bir İslâm Âlimi İmam Birgivi*. ed. Mehmet Bayyigit v.d., 2/46-73. Balıkesir: Balıkesir Büyükşehir Belediyesi, 2019.
- Demirel, Zeliha. "Ehl-i Sünnet'e Göre Ölüm Sonrasında Yeniden Diriliş". *İslâmî İlimler Araştırmaları Dergisi* 11 (Haziran 2022), 91-110.

- Deniz, Rasim. "İshâk b. Hasan Tokâdî". *Türk Tarihinde ve Kültüründe Tokat Sempozyumu*. 603-612. Ankara: Gelişim Matbaası, 1987.
- Doğmuş, Lokman. *Kadıẓâdeliler Hareketi*. İstanbul: Ekin Yayınları, 2021.
- Durmuş, Ali. Osmanlıda Dini-Siyasi Bir Yapılanma Olarak Kadıẓâdeliler Hareketi, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2020.
- Durmuş, Ali. *Kadıẓâdeliler Hareketi*. İstanbul: Ketebe Yayınları, 2021.
- Durmuş, Ali. "Kadıẓâde Mehmed Efendi'nin Bilinmeyen Risalesi: Risâle-i Müdâfa'a Işığında Hayatı, İlmî Şahsiyeti ve Bazı Görüşleri", *Tokat Journal of İlmîyat* 8/1 (2020), 315-348.
- Durmuş, Ali. "Kadıẓâdelilerin Görüşlerinin Teşekkülünde Nakşibendiyye'nin İzleri", *Turkish Studies - Religion*, 17/2 (2022), 153-172.
- el-Konevî, Nuh b. Mustafa. *Fırka-i Nâciye Kurtuluşa Eren Fırka*, haz. Ali Durmuş-Ramazan Tarık. Ankara: İlâhiyât Yayınları, 2024.
- Eş'arî, Ebû'l Hasan. *el-İbâne an uşûlî'd-diyâne*. thk. F. al-Qattan. Kahire: Mektebetü'l-Mısır, 1969.
- Eş'arî, Ebû'l Hasan. *el-Lüma fî'r-red alâ ehli'z-zeyğ ve'l-bida*. thk. Hammûde Ghurâbe. Kahire: Dârü'l-Kütübî'l Arabiyye, 1955.
- Eş'arî, Ebu'l-Hasan. *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve ihtilâfû'l-Musallîn*. nşr. Helmut Ritter. Wiesbâden: Franz Steiner Verlag, 1980.
- Genç, Hafzullah. "Eş'ari Düşüncesinde İnsan Fiilleri". *İslâmî Araştırmalar* 27/3 (2016), 427-441.
- Göçmen, Muammer. "Üstüvânî Mehmet Efendi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 42/396-397. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- İbn Teymiyye, *el-Akîdetü'l-Vâsıtiyye*. thk. Muhammed Zehran. Kahire: Dârü'l-Hadîs, 1992.
- İsfahânî, Râğıb. *el-Müfredât fî Garîbi'l-Kur'ân*. thk. Safvân Adnân Dâvûdî. Dimaşk: Dârü'l-Kalem, 1992.
- Kadıẓâde, Mehmed Efendi. *Mebhas-i İman Risalesi*, İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Yazma Bağışlar, 5570, 234-346.
- Kalaycı, Mehmet. "Birgivî Mirasının Toplumsal ve Metinsel Taşıyıcıları: Kadıẓâdeliler ve Etrafındaki Ulema", *Sahn-ı Semân'dan Dârülfünûn'a Osmanlı'da İlim ve Fikir Dünyası Âlimler, Müesseseler ve Fikrî Eserler XVII. Yüzyıl Sempozyum Tebliğleri*, ed. Hidayet Aydar vd. (İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları, 2017), 441-442.
- Karabulut, Şükran. *Ebu Hanefî'nin Kader, İnsan Fiilleri ve Büyük Günah Hakkındaki Görüşleri*. Bursa: Uludağ Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2008.
- Karaca, Songül. Kadıẓâde Mehmed Efendi Manzûme-i Akâid, (Rize: Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2012.
- Karadaş, Çağfer. "İnsan Fiilleri". *Kelam*. ed. Şaban Ali Düzgün. 403-416. Ankara: Grafiker Yayınları, 2016.
- Karadeniz, Osman. "Nübüvvet ve Vahiy". *Kelam*. ed. Şaban Ali Düzgün. 333-358. Ankara: Grafiker Yayınları, 2016.
- Kale Kaya, Rukiye. *İshâk b. Hasan et-Tokâdî'nin Nazmu'l Leâlî Adlı Eserinin Kelam ve İslam Mezhepleri Tarihi Açısından İncelenmesi*. Tokat: Gaizosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2024.
- Kehhale, Ömer Rıza. *Mu'cemül-müellifin: teracimu musannifi'l-kütübî'l-Arabiyye*. 1 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1414/1993.
- Keskin, Mustafa. "Osmanlı Son Dönem İhyacıları Üzerinde Kadıẓâdeliler Hareketi'nin Etki Durumu (Ahmet el-Mar'aşî ed-Debbâğî Örneği)". *Mizânü'l-Hak: İslami İlimler Dergisi* 16 (Haziran 2023), 23-47.

- Keleş, Reyhan. “Tezkirelere Göre XV-XIX. Yüzyıllarda Yaşamış Tokatlı Şairler”. *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi* 54 (Haziran 2015), 135-188.
- Kılavuz, Ahmet Saim. “Akaid”. *Türk Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 2/212-216. İstanbul, 1989.
- Kırömeroğlu, Nida. “Kadıẓâde Mehmed Efendi’nin Cevâhirü’l-İslâm Adlı Eserinin Leiden Üniversitesi Kütüphanesi Cod. Or. 1573 Numaralı Nüshasının İncelenmesi”, *Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, 32 (2025), 345-354.
- Korkmaz, Seyfullah. “Tokatlı Şair Rızai İshâk b. Hasan’ın Bir Mersiyesi”. *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 12 (2002), 185-202.
- Kubat, Mehmet. “Mezheplerin Ana İhtilâf Konularından Biri Olarak Kabir Azâbı”. *Mesned İlahiyat Araştırmaları Dergisi* 11/1 (2020), 9-32.
- Mâtürîdî, Ebû Mansûr. *Kitâbü’t-Tevhîd*, thk. Fethullah Huleyf. Beyrut: Dârü’l-Ma’rifa, 1970.
- Mâtürîdî, Ebu Mansur. *Te’vîlâtü’l-Kur’ân*. thk. Ahmet Vanlıoğlu – Bekir Topaloğlu. İstanbul: Dârü’l-Mîzân, 2005.
- Michot, Yahya. “Akhisârî Ahmed-i Rûmî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Ek 1/60-62. Ankara: TDV. Yayınları, 2020.
- Nesefî, Ebû’l-Muîn. *Tabsiratü’l-edille fî usûli’l-dîn* thk. Hüseyin Atay – Şaban Ali Düzgün. Ankara: DİB Yayınları, 2003.
- Ödemiş, Mehmet. “Tartışmalı Bir Akide Problemi Olarak Kabir Azabı”. *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 15/30 (Aralık 2017), 503-567.
- Öz, Mustafa. *İmam-ı A’zam’ın Beş Eseri*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 13. Basım, 2017.
- Özbek, Durmuş. “Hârikulâde Olaylar ve İhânet/ Hızlân”. *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 14/14 (Mart 2002), 89-109.
- Özfarat, Bayram. *Tokatlı İshâk Efendi’nin Nazmu’l-Ulûm, Nazmu’l-Le’âlî ve Manzûme-i Keydânî Adlı Mesnevileri*. Konya: Selçuk Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2006.
- Özler, Mevlüt. “İlahi İsim ve Sıfatlar”. *Kelâm*. ed. Şaban Ali Düzgün. Ankara: Grafiker Yayınları, 2016.
- Pak, Süleyman. “17. Yüzyılda Yaşamış Tokatlı Âlim İshâk Efendi’nin Manzum Eserlerinde Ayetleri Delil Olarak Kullanması ve Tefsire Dair Görüşleri”. *Uluslararası Geçmişten Günümüze Tokat’ta İlmî ve Kültürel Hayat Sempozyumu*. 1/261-311. Tokat: Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi Yayınları, 2018.
- Pazarbaşı, Erdoğan. “Mehmed Efendi Vanî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 28: 458-459. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Sinanoğlu, Mustafa. “İman”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 22/212-214. İstanbul: TDV. Yayınları, 2000.
- Şehristani, Ebû’l-Feth Abdülkerîm. *Milel ve Nihal: Dinler, Mezhepler ve Felsefi Sistemler Tarihi*. çev. Mustafa Öz. Fatih, İstanbul: Litera Yayınları, 2021.
- Tokâdî, İshâk b. Hasan. *Hâşiye alâ Şerhi’l-Akaid*. Süleymaniye Ktp., Ayasofya, nr. 2446.
- Tokâdî, İshâk b. Hasan Zencânî, *Nazmü’l-le’âlî Tokadi İshak Efendi’nin Akaid Manzumesi = Manzume-i Akaid*. İstanbul: Hulusi Efendi Matbaası, 1304.
- Tokâdî, İshâk b. Hasan Zencânî. *Nazmü’l-Le’âlî fî’l-Kelâm*. nşr. Abdullah Aydınlı. İstanbul: İsam Yay., 2018.
- Topaloğlu, Bekir. *Kelâm İlmine Giriş*. İstanbul: Damla Yayınları, 2014.
- Topaloğlu, Bekir-Çelebi, İlyas. *Kelâm Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: İsam Yayınları, 2010.
- Toprak, Süleyman. “Haşır”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 16/416-417. İstanbul: TDV. Yayınları, 1997.
- Turan, Hasan Sefa. “Mütekaddim Dönem Sünnî Kelâmında Keramet”. *Tasavvur: Tekirdağ İlahiyat Dergisi* 7/1 (Haziran 2021), 63-94.

- Uludağ, Süleyman. "Amel". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 3/13-16, İstanbul: TDV. Yayınları, 1991.
- Uşi, Şeyh Ebu Hasen Sirâceddin Ali b Osman el-. *Metni Emali Araçça Akaid Risalesi*. Hanifiyye Ktb, 2023.
- Uysal, Ekrem. "Ehl-i Sünnet ve Mu'tezile'ye Göre Kabir Azabı". *Batman Üniversitesi İslâmi İlimler Fakültesi Hakemli Dergisi* 1/2 (2017), 68-79.
- Üçer, Müjgan. "Tokat Efsaneleri ve İnanişları". *Türk Tarihinde ve Kültüründe Tokat Sempozyumu*. 217-230. Ankara: Gelişim Matbaası, 1988.
- Üzüm, İlyas. "Kaderiyye". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 44/64-65. İstanbul, 2001.
- Yalçınkaya, Mustafa. *Mâtürîdî'de İman-Amel İlişkisi*. Kayseri: Erciyes Üniversitesi, Doktora Tezi, 2014.
- Yavuz, Salih Sabri. "Ehl-i Sünnet ve Mutezile Bağlamında Doğruluk Ölçüsü Olarak Keramet". *Kelam Araştırmaları* 3/1 (2005), 91-116.
- Yazıcıoğlu, Mustafa Sait. "Maturidi Kelamında İnsan Hürriyeti Meselesi". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 30/1-4 (15 Temmuz 1988), 155-170.
- Yeşilyurt, Temel. "Rü'yetullah". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 35/311-314. İstanbul: TDV Yayınları, 2008.
- Yıldırım, Ali. "İshâk b. Hasan Tokadî'nin İlimler Tasnifi ve Mantık İlmine Dair Görüşleri". *Türkiye İlahiyat Araştırmaları Dergisi* 2 / 2 (Aralık 2018): 163-178.
- Yıldız, Abdolvahap. "Kerâmet ve İstidrâc". *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 14/21 (Haziran 2009), 41-64.
- Zencânî et-Tokâdî, İshâk b. Hasan. *Nazmü'l-Leâli*. Konya: Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesi, 42 KON 34159/2.
- ez-Ziriklî, Hayreddin. *el-A'lâm: kâmus-u terâcim: el-hutut ve's-suver*. 15. Basım. 8 Cilt. Beyrut: Dârü'l-İlm li'l-Melayin, 2002.